

Sadašnjost naše prošlosti

Šire područje Jasenovca, Prijedora i Sanskog Mosta

25.9. - 1.10.2022.

Centar za nenasilnu akciju Sarajevo | Beograd

Ured u Sarajevu: Grbavička 80, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Ured u Beogradu: Džordža Vašingtona 2, 11 000 Bograd, Srbija

www.nenasilje.org

Sadašnjost naše prošlosti

Autori: Davorka Turk | Radomir Radević

Fotografija: Nenad Vukosavljević

Grafička obrada i prelom: Tamara Zrnović | Ivana Franović

© 2023 CNA – Centar za nenasilnu akciju

Sadržaj

Uvod 4

Studijski put 6

Stara Gradiška, JUSP Jasenovac

Donja Gradina, Manastir Jasenovac, Trokut-Novska

Kozara-Mrakovica, Trnopolje, Keraterm, Prijedor

Sanski Most, Spomen park Šušnjar, jama Hrastova Glavica, Došci-Gornji Kamengrad

Radionice 42

Utisci nekih od učesnica/ka 61

Ljudska iznad nacionalne solidarnosti, *Marija Ilić*

Etnocentričnost politika pamćenja, *Dimitrije Matić*

Kolektivno sećanje van nacionalnih okvira, *Miloš Tirnarić*

Uvod

Ovaj put smo dugo planirali.

S povjesničarima neposredno radimo od 2015. godine. Nakon dugogodišnjeg rada na izgradnji mira, hvatanja u koštac sa suprotstavljenim narativima o ratovima i zabrinutosti da nas trenutne politike sjećanja potencijalno vode u novi sukob, imali smo potrebu da ispitamo mogućnosti suradnje povjesničara i aktivista na polju konstruktivnog suočavanja s prošlošću. Nazvali smo ove susrete Dijaloškim krugovima, organizirali smo ih 2015. i 2017. U njima su sudjelovali etablirani povjesničari iz BiH, Hrvatske i Srbije, a 2017. su nam se pridružili i njihovi kolege iz Njemačke i Austrije.

Dijaloški krugovi pokazali su nam da postoje značajne razlike u poimanju uloge povijesti i povjesničara u društvu, te nerazumijevanje veze koju bi povijest i povjesničari mogli/treballi imati u procesu suočavanja s prošlošću i izgradnje mira.

Povjesničari svoju ulogu najčešće doživljavaju kao rad na važnim temama nacionalne povijesti ili temama relevantnim za znanstvenu zajednicu, uz imperativ distanciranog (objektivnog, neutralnog) odnosa prema povijesnim činjenicama i njihovoj interpretaciji u vremenu u kojemu su se dogodile.

S druge strane, u izgradnji mira se sa prošlošću susrećemo svakodnevno, do te mjere da ona prestaje biti ono što se dogodilo u prošlom vremenu, već u punini svojih različitih interpretacija ima vrlo aktivan utjecaj na društvo. Prošlost, iz naše perspektive, treba promatrati i u odnosu na sadašnjost i moralne i egzistencijalne potrebe zajednice.

Iako su u izgradnji kolektivnog pamćenja politika, mediji i drugi javni akteri, značajno utjecajnije od historiografije, ona služi davanju legitimiteta. Zato je javno djelovanje povjesničara važno, kao izjašnjavanje o politički i društveno važnim temama. Ovdje govorimo, prije svega, o pitanjima javnog odnosa prema prošlosti, suočavanju s prošlošću, politikama povijesti, kolektivnom pamćenju i komemorativnoj kulturi te drugim načinima na koje sadašnjost instrumentalizira prošlost ili iz nje izvlači pouke za budućnost.

Smatramo da se, s obzirom na dramatične političke, ekonomske i društvene promjene kroz koje su zemlje bivše Jugoslavije prošle, „isplati“ istraživati način na koji se oblikuje kolektivno sjećanje. Kolektivno je sjećanje, pritom, nacionalno određeno, te bi ovakvo istraživanje trebalo upozoriti na različite percepcije zajedničke povijesti i različito razumijevanje utjecaja zajedničke prošlosti i njezinih interpretacija na ratove 90-ih. Važno nam je da preispitamo kako se kolektivno sjećanje na Drugi svjetski rat i ratove 90-ih (zlo)upotrebljava u proizvodnji legitimiteta i održavanju atmosfere nepovjerenja, straha i nasilja kao temelja nacionalnog identiteta.

Prekogračna suradnja u ovakvom propitivanju prošlosti pruža mogućnost uvida drugačijeg kvaliteta, kako bi se mogle osvijetliti „slijepe točke“, mjesta koja su problematična u (re)interpretacijama određenih događaja iz prošlosti. Tim više što takva mjesta utječu na trenutno prevladavajuće načine sagledavanja naše prošlosti kao dominantno ratne, percepciju društava u kojima živimo kao međusobno suprotstavljenih i percepciju naših susjeda kao „neprijatelja“.

Zato smo odlučili da organiziramo studijski put „Sadašnjost naše prošlosti“ koji će obuhvatiti posjete mjestima stradanja i sjećanja iz Drugog svjetskog rata i ratova 90-ih, u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Kolektivno sjećanje je interdisciplinarno polje, stoga ovaj put nismo namijenili samo studentima, doktorandima i mlađim istraživačima povijesti, već i drugih srodnih disciplina, aktivistima i novinarima iz regije. Smatramo da je pristupom širem društvenom kontekstu povijesnih događanja vezanih uz ratove 90-ih - kroz posjete, susrete, svjedočanstva sudionika, kao i uvidom u alternativne, diferencirane i multiperspektivne narative - moguće otvoriti prostor za reflektivan i kritički dijalog o ovim temama.

Put smo, zbog epidemije Covid-19, dvaput odgađali. Održan je u jesen 2022., od 25.9.-1.10., i obuhvatio je posjete obilježenim i neobilježenim mjestima stradanja na širem području Jasenovca i Novske u Hrvatskoj, te Donje Gradine, Kozare, Prijedora i Sanskog Mosta u Bosni i Hercegovini. Ovo šire područje obilježeno je masovnim stradanjem stanovništva u Drugom svjetskom ratu, ali i u ovom posljednjem 1991.-1995. Put je bio zamišljen kao prilika da se stekne uvid u memorijalne prakse i politike sjećanja na ovom prostoru, kako su one formirane i na koji način se održavaju ili mijenjaju.

Na putu su sudjelovali studenti/ce i mlađi istraživači/ce iz polja povijesti, psihologije, povijesti umjetnosti, te aktivisti/ce za ljudska prava, mirovni aktivisti/ce i novinari/ke iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, S. Makedonije i Srbije.

Ova publikacija je nastojanje da informacije i impresije koje smo dobili o ovim mjestima, kao i naše dileme i razmišljanja, podijelimo sa zainteresiranom javnošću. Ovdje je važno napomenuti da cjelovite informacije o mjestima stradanja i sjećanja možete dobiti samo posjetom, na licu mjesta, od ljudi koji to sjećanje čuvaju. No, s obzirom na značaj ili zaborav koji se ovim mjestima propisuje, ovisno o političkim prilikama, kao i na stanje kontinuiranog propadanja na koje su osuđeni neki od ovih spomenika, za ovu priliku odlučili smo opisati ova mjesta onakvima kakvim smo ih mi našli i doživjeli 2022. godine. Te informacije možete naći u prvom dijelu dokumentacije. Posebno vas pozivamo da pročitate i drugi dio u kojem smo kroz radionice, razgovore i vježbe nastojali tematizirati kontekst, jugoslavensku, ali i postjugoslavensku kulturu sjećanja, njihove sličnosti i razlike, kao i preporuke o tome što treba izbjegavati, ukoliko ne želimo da se sjećanje pretvori u zavjet neke buduće osvete. To je, na koncu konca, i osnovni razlog zbog kojeg smo ovaj put organizirali.

Zamolili smo neke od učesnika da doprinesu ovoj dokumentaciji vlastitim osvrtima, što nam je izuzetno vrijedno, i ovim putem im se još jednom zahvaljujemo na povjerenju da ih ovdje iznesemo, ove tekstove ćete pronaći u posljednjem dijelu dokumentacije.

Posebno hvala našim domaćinima, vodičima i sugovornicima/cama: Đorđu Mihoviloviću, Ivi Pejakoviću i Martini Barešić iz JUSP Jasenovac, Dejanu Motlu iz JUSP Donja Gradina, Milanu Radanoviću iz Arhiva Srba u Hrvatskoj, Nusreti Sivac iz Prijedora, Edinu Ramuliću iz Fondacije za izgradnju kulture sjećanja iz Prijedora, kao i Đoki Pupčeviću iz Šamca, Ameru Deliću iz Zavidovića i Zvonku Luciću iz Zagreba - našim dugogodišnjim saradnicima, ratnim veteranima i mirovnim aktivistima.

Za CNA tim
Davorka Turk

Studijski put

Put je trajao 5 radnih dana, svaki radni dan sastojao se od putovanja i obilazaka, dok smo vrijeme prije večere koristili kako bismo razmijenili utiske i porazgovarali o tome što smo vidjeli.

Ponedjeljak 26. 9. 2022.
Stara Gradiška, JUSP Jasenovac

Stara Gradiška

Bitno je i ono čega nema

Bivši logor Stara Gradiška smješten je u istoimenom naselju, oko 30 kilometara nizvodno od Jasenovca, u dijelu gdje je nekad bila tvrđava koja je služila za odbranu od Turaka. Sazidana u razdoblju između 1740.-1780., već od 1799. godine postaje zatvor i toj svrsi služi do kraja 20. vijeka. Od prvih francuskih vojnih zarobljenika, preko političkih zatvorenika u doba Kraljevine Jugoslavije do razdoblja 1941.-1945. kada ga ustaše pretvaraju u dio kompleksa koncentracionog logora, nakon Drugog svjetskog rata postaje kazneno-popravni dom za političke protivnike i neistomišljenike. Ovdje su bili zatočeni i hrvatski intelektualci 1971., nakon “hrvatskog proljeća”, a 1991. godine srpske su snage, potpomognute Banjalučkim korpusom JNA, ovdje držale logor u kojem su bili zatvoreni i zlostavljani Hrvati s područja zapadne Slavonije, te srpski dezerteri. Ljudska stradanja, patnje, mučenja, ubijanja, dva vijeka dug kontinuitet zla.

Bivši ustaški logor djelovao je na području duplo većem od onoga koje će poslije rata obuhvatiti kazneno-popravni dom Stara Gradiška. Iako je osnovan s namjerom da se od Stare Gradiške napravi logor koji bi bio korišten za protivnike ustaškog režima i sve njihove neistomišljenike, s početkom njemačke i ustaške ofanzive na Kozaru, u Staru Gradišku su ustaše počeli dopremati veliki broj žena i djece s istočnih dijelova Potkozarja, odnosno područja Bosanske Gradiške, a ovdje su dovođeni i srpski seljaci zapadne Slavonije i Srijema.

Prva zgrada koju smo obišli, ogromna trokatnica u obliku slova L, korištena je 1941. za smještaj muških zatočenika, u njoj su uglavnom bili smješteni Srbi i Židovi. Na nju se naslanja nastamba katolika,

korištena za smještaj zatočenih Hrvata i Bošnjaka. Zgrada koja se također nalazi u neposrednoj blizini, ali joj zbog šipražja i šiblja nije moguće prići, nekadašnja je ustaška bolnica, zvana hotel Gagro. Nazvana je tako po jednom od ustaških zapovjednika logora koji je stolovao u toj zgradi. U podrumu "hotela" nalazilo se mučilište, bio je to jedan od najozloglašnijih objekata u logoru.

Objekti nekadašnje kaznionice i logora nalaze se u vrlo ruševnom stanju. Iako upisan u registar zaštićenih spomenika kulture Republike Hrvatske, i pozicioniran tako da gleda na zgradu gradske općine, ovaj objekat je zapušten, zarastao i prijeto mu kompletno urušavanje. U njega ulazimo na vlastitu odgovornost i uz dodatni oprez na koji nas upozorava naš vodič, kustos JUSP Jasenovac, Đorđe Mihovilović. Sve prostorije su oronule i oštećene, a sa fasada i krova, koji je velikim dijelom urušen i propao, prijeto opasnost od obrušavanja.

Osim zgrade Kule, kojom upravlja JUSP Jasenovac, ostali objekti u ovom kompleksu vlasništvo su Općine Stara Gradiška, koja nema financijskih sredstava potrebnih za njihovu sanaciju i održavanje. Iako je JUSP Jasenovac aplicirao na europske fondove kako bi namakao sredstva, barem za obnovu zgrade Kule, novac nisu uspjeli dobiti. Spomen područje Jasenovac pod ingerencijom je ministarstva kulture RH, koje na godišnjoj razini izdvaja određena sredstva za obnovu Stare Gradiške. Međutim, upozorava Đorđe, ovdje u troškove treba ubrojiti i projektnu dokumentaciju i arheološka istraživanja.

Tešku energiju i osjećaje koji se javljaju dok koračamo nekadašnjim ćelijama, sa čijih zidova se još uvijek mogu pročitati zapisi njihovih zatvorenika, dodatno otežavaju i tri spomen ploče koje susrećemo na ulazima u pojedine djelove objekta. To su ploče postavljene 1990-ih i 2000-ih; dvije za političke zatvorenike iz perioda SFRJ, jedna za hrvatske vojnike i civile iz 1990-ih. Ploča koja bi posjetioce informirala da je tu od 1941.-1945. bio i logor, ne postoji. Prema poimeničnom popisu žrtava utvrđena su imena i podaci za 12.790 osoba ubijenih u ustaškom logoru u Staroj Gradišci.

Romima, Jevrejima i Srbima, te političkim zatvorenicima posvećen je spomenik žrtvama logora Stara Gradiška, izgrađen 1959., smješten na livadi neposredno uz logor. U zapuštenom je i derutnom stanju, Đorđe će nam reći da je tako zato što od posljednjeg rata naovamo, posjetitelja gotovo da nema. Zato su aktivna različita udruženja, od političkih zatvorenika do hrvatskih branitelja, koja su od općine i isposlovala postavljanje spomenutih ploča.

Kula, ograđena posebnim bedemom, simbol je stradanja žena i djece u ustaškim logorima. Na prostoru ispred Kule i u objektima koji su se tu nalazili, a koji su sloveli kao objekti dječjeg logora, bilo je zatočen veliki broj žena i djece, posebno tijekom 1942. godine. Najveći broj logoraša koji su tada bili dovedeni u logor, u njemu su i skončali, bez obzira jesu li likvidirani ovdje u Staroj Gradišci, Jasenovcu ili drugim lokacijama. Posljedica je to odluke o odvođenju Roma u Jasenovac 19.5.1942., kada su ih počeli dovoditi, bez obzira na vjeroispovijest i mjesto stanovanja. Drugi razlog je bilo provođenje ofenzive na Kozari.

Kozara se nalazi nasuprot nas, prvi obronci par su kilometara udaljeni od Stare Gradiške. Bitka na Kozari tijekom juna i jula 1942. godine označava zajednički napad njemačkih i jedinica NDH, s ciljem uništenja partizanskih jedinica u sjeverozapadnoj Bosni. Procjenjuje se da je u obruču njemačkih jedinica i ustaša ostalo oko 90 tisuća civila i oko 6 tisuća pripadnika NOVJ, te da više od polovine tog većinski srpskog stanovništva, oko 68 tisuća, zarobljeno. U kolonama su odvođeni prema Staroj Gradišci ili Jasenovcu. Zbog velikog priliva zatočenika, nisu svi mogli biti smješteni u logor, pa su zadržavani na ledinama oko logora, jedan dio logoraša je likvidiran, a drugi dio raseljen po slavonskim selima ili odveden u logore u Njemačkoj, čak i Norveškoj. Ali ni oni raseljeni po selima nisu bili pošteđeni, s jenjavanjem deportacija, ustaše su organizirali tzv. ekspedicije u ta sela, i nastavili sa zločinima. Te se žrtve ne navode kao žrtve logora, jer su ubijeni van logorskih prostora, ali ostaje činjenica da su ubijeni od posade samog logora i da su prethodno boravili u Staroj Gradišci.

U Staroj Gradišci je ženski logor uspostavljen odmah, od osnivanja. Kako su u logor otpremene čitave porodice, djeca razdvojena od majki, uslijed nemogućih uvjeta u logoru počinju umirati. I ne samo u Staroj Gradišci, već i u Sisku, u Jastrebarskom... Auschwitz je svoj dječji odjel dobio 1944., dvije godine nakon Stare Gradiške. Ova velika humanitarna katastrofa bila bi i veća da nije bilo Dijane Budisavljević, humanitarke, Austrijanke i Zagrepčanke, koja je iskoristivši veze koje je imala s njemačkim vojnim vlastima u NDH dobila dozvolu da, u suradnji s aktivisticama Crvenog križa, djecu popiše i skloni ih u prihvatilišta u Zagrebu. Djecu su posvajali građani Zagreba, nadjevajući im druga imena. Osim

evidencije Dijane Budisavljević, druge evidencije nema. Za najveći broj ljudi koji su dovedeni u kompleks logora Jasenovac, nije postojala nikakva evidencija ili dokumentacija.

Već nas ta činjenica upozorava koliko je značajno i potrebno rekonstruirati sve što se iz tog perioda rekonstruirati može. Naime, historijski revizionizam koji je u Hrvatskoj posebno izražen od 2014., upire se da ospori broj žrtava utvrđen poimeničnim popisom, zasnivajući svoju argumentaciju upravo na činjenici da o logorašima ne postoji evidencija ustaških vlasti.

Za razliku od Jasenovca koji su ustaše demolirali prije povlačenja, Staru Gradišku su partizani osvojili na prepad i oslobodili prostor logora. Neki dijelovi logora su bili minirani, ali objekti su ostali u potpunosti sačuvani, što je omogućilo njihovu kasniju upotrebu. Znatna oštećenja Stara Gradiška doživjela je tek u periodu između 1991.-1995., kada su zgrade oštećene projektilima. Nakon toga, prepuštene su zubu vremena i konačnom propadanju.

Javna ustanova Spomen područje Jasenovac (JUSP) Jasenovac

Ustaška je vlast u NDH uspostavila na desetke različitih logora, različite namjene i različitog vremena trajanja. Prvi logor koji su ustaške vlasti uspostavile gotovo odmah po osnivanju NDH, bio je logor Danica, kraj Koprivnice, na sjeverozapadu Hrvatske. Logor Danica bio je tranzitni logor. Iako su i tamo zabilježeni smrtni slučajevi, zapravo je služio za sakupljanje ljudi i njihov transport u Gospić, u čijem je okruženju formiran logorski sustav. Centrala logora bila je u Gospiću, a glavna ispostava kod sela Jadovno na Velebitu. Ovom gospićkom sustavu su pripadali i logori na otoku Pagu, Slana i Metajna. Ljudi koji su bili zatočeni u ovim logorima najvećim su dijelom skončali u obližnjim kraškim provalijama, ubijeni i bacani u jame.

Logorski sustav Gospić je po svojoj namjeni i nastojanju ustaša trebao biti ono što će u mjesecima poslije njega postati Jasenovac. Međutim, ustaški je teror razbuktao partizanski ustanak, koji je najjači i najžešći bio upravo u područjima gdje je ustaški teror prema stanovništvu bio najveći – Bosanskoj Krajini, Lici, Kordunu, Baniji. Posljedica ovog postupanja bila je odluka talijanskih fašističkih vlasti da vojnim snagama zaposjednu područje južno od Karlovca, što je značilo da se ustaška civilna i vojna vlast morala povući s tog područja, pa je ukinut i logor u Gospiću.

Zato je formiran logor u Jasenovcu, na području njemačke okupacione zone. Lokacija je izabrana, između ostalog, i zbog terena na kojem se nalazio. U jesenskim i proljetnim mjesecima, za kišnih razdoblja, voda je znala prodirati kilometrima u dubinu terena, to je prostor sa kojeg je teško pobjeći i teško ga je napasti. Osim toga, ovuda je prolazila glavna željeznička pruga, i stočnim su vagonima u logor mogli dopremiti ljude iz udaljenih krajeva. U kontekstu žrtava logora, najveći broj njih je ipak bio

iz okolnog područja - Potkozarja, zapadne Slavonije, Banije - područja uglavnom ili većinski naseljenog srpskim stanovništvom.

Od ustaša nazivan sabirnim i radnim logorom, koncentracijski logor Jasenovac s logorima u Bročicama, Krapju, Jasenovcu i Staroj Gradiški, brojnim logorskim ekonomijama u prisilno raseljenim selima te mnogobrojnim stratištima s obje strane Save i Une, od avgusta 1941. do 22.4.1945. bio je mjesto zatočenja, prisilnog rada i likvidacija, prije svega, srpskog stanovništva koje je, u cilju stvaranja čistog etničkog teritorija, trebalo u potpunosti iskorijeniti s područja Nezavisne Države Hrvatske, kao i Židove i Rome, rasnim zakonima diskriminirano stanovništvo. U logoru je ubijen i znatan broj Hrvata, komunista i antifašista, članova njihovih obitelji i drugih protivnika ustaškog režima.

Dosad utvrđeni poimenični popis broji 83 145 imena, na internetskim stranicama JUSP Jasenovac možete naći pregled po narodnosti i godini smrti. U logoru su najviše stradali Srbi, najčešće ruralno, seosko stanovništvo koje je u zbjegovima sprovedeno u logor. Pojedine obitelji s Kozare, ali i drugih područja, uništene su u cijelosti, imena i potrebne podatke u takvom je slučaju posebno teško rekonstruirati. Još je gore kad su u pitanju Romi, za koje najčešće ne postoji nikakva evidencija, rodni ni matični listovi. Situacija je znatno jasnija kada su u pitanju Židovi. Poznato je da ih je na području NDH živjelo oko 39 tisuća, od kojih je oko 6 tisuća preživjelo Holokaust. Ostali su stradali u jasenovačkom logoru, odnosno u drugim, njemačkim logorima, i za njih postoji evidencija. Nacisti su, naime, svoje žrtve popisivali. Bez obzira na znatne napore kustosa JUSP Jasenovac da usavrše ili poboljšaju metodologiju evidencije žrtava, ne očekuju da će se taj broj znatno uvećavati ili umanjivati, naime, arhivski fondovi i postojeće liste stradalih su odavno temeljito pročešljane. Valja reći i da su 1944. zatočenici bili prisiljeni iskopavati grobnice i naknadno spaljivati posmrtno ostatke logoraša, da bi potom i sami bili ubijeni. Koliko je tada posmrtnih ostataka iskopano i spaljeno, nikada nećemo saznati, no svrha operacije bila je da ustaše, krajem rata za koji je bilo izvjesno da će ga izgubiti, pokušaju sakriti obujam ovog zločina.

Posljednji jasenovački logoraši koji su doživjeli duboku starost bili su Ilija Ivanović, Ješua Abinun i Bazil Zukolo. Nakon njihove smrti, ostaju samo potomci preživjelih, koji se ne mogu puno toga sjećati. To je bio trenutak koji su revizionisti čekali.

Javna ustanova Spomen područje Jasenovac (JUSP Jasenovac) izgrađena je uz uže područje bivšeg koncentracijskog logora III Ciglana Jasenovac. Kako smo ranije napomenuli, ustaše su prilikom povlačenja iz Jasenovca spalili i minirali gotovo sve objekte logora, a cijeli je prostor niveliran bagerima prilikom njegovog uređenja 1960-ih. Centralnim dijelom nekadašnjeg logora dominira spomenik *Cvijet*. Od izvornog izgleda logora nije ostalo ništa. Ustaše su prilikom povlačenja minirali, spalili i uništili logorske zgrade, a nakon oslobođenja povratničko stanovništvo dobilo je dopuštenje da koristi ciglu, izrađenu u samom logoru, kao i sa objekata unutar logora, za obnovu svojih u ratu stradalih kuća. Ostali su tragovi baraka i građevina, dijelovi logorske pruge i temelj logorskog zida, a 1965. predložene su mjere za zaštitu ostataka zgrada te obilježavanje masovnih grobnica. Na spomeničkom prostoru zemljanim humcima i udubljenjima označena su mjesta autentičnih logorskih objekata i stratišta unutar samog logora.

Spomenik *Cvijet* Bogana Bogdanovića otvoren je 1966., a 1983. spomen području su pripojeni i svi lokaliteti bivšeg logora Jasenovac: Kožara u samom mjestu Jasenovac, Donja Gradina, Uštica, Krapje, Bročice, Mlaka, Jablanac, Dubičke krečane, Bistrica i Stara Gradiška.

Krećemo se sporo zbog bremena informacija koje nam usput saopštava Đorđe, a vezanim za sam nastanak i historijat logora, i načine na koji su ovdje ljudi mučeni i ubijani. Automobili u prolazu svako malo nas prekidaju, jer saobraćajnica ka obližnjim selima prolazi kroz spomen kompleks. Put do spomenika *Cvijet* popločan je željezničkim pragovima koji simbolično označavaju dio sačuvane pruge kojom su transporti zarobljenika stizali u logor. Svaki korak podsjeća na činjenicu da su nekadašnji zarobljenici ovdje dovođeni u stočnim vagonima, obezumljeni, obezličeni, obezljudeći. Autor spomenika Bogdan Bogdanović ovom nas konstrukcijom tjera da se saplićemo dok se krećemo preko pragova, da se kližemo, da posrćemo, da hodamo što sporije i opreznije, kako bismo što više razmišljali o ovom mjestu.

Ispod samog *Cvijeta* od Đorđa čujemo i to da se spomenikom željelo postići da se oda počast žrtvama, ali istovremeno da se ni jedan čovjek koji dođe u Jasenovac ne poziva niti na mržnju, niti na osvetu. Dodaje da nam je svima u naslijeđe ostavljen spomenik na koji možemo biti ponosni. Ono što se događalo u prošlosti svakako treba znati, ali je posebno važno i to što, sa mjesta poput Jasenovca,

ljudi odnose sobom. A spomenik nam poručuje da odnesemo vrijednosti, u skladu s kojima je i politika JUSP Jasenovac, da se u budućnosti, u našim životima “za takvim stvarima barem ne povodimo, ako ih ne možemo spriječiti”.

Po obilasku spomen područja, imali smo priliku da porazgovaramo s kustosima Đorđem Mihovilovićem, Ivom Pejakovićem i Martinom Barešić. Prenosimo vam dio diskusije.

Koje su razlike u postavci muzeja u Jasenovcu danas i prije rata?

Đorđe: Dokumentacija nije bila obimna o stalnom postavu, ali se zna dosta o tome – prikazivanje eksplicitnih scena zločina je bilo prisutno, sad toga nema. Autorice su se za to namjerno odlučile, da se ne traumatiziraju posjetitelji. Nije se želio memorijal zločinu već žrtvi, i to je neki razlog za takav postav. Je li to dobro, o tome se da raspravljati. Mislim da se takve stvari moraju prikazati u memorijalnim centrima, pogotovo ako se radi o takvoj lokaciji; ali svakako treba dati izbor posjetiteljima, ako žele vidjeti da mogu. Brojne kritike su bile zbog toga, neke opravdane, neke ne. Problem je što nema kronološkog ni tematskog redoslijeda kao što je nekad bilo. Jedan od osnovnih prigovora koji im je upućivan je nedostatak konteksta – padate padobranom u 1941. u Jasenovac, nema konteksta kako je do toga došlo. Autorice nominalno za to imaju razloge – muzej je malen, ali površina okolo je velika. One su se odlučile samo na pojedinačni prikaz ubijenih. 2005./2006. je to možda bilo opravdano, ali nakon poplave revizionizma od 2014. mi moramo prikazati sve, ali dati ljudima izbor žele li vidjeti eksplicitne slike zločina – može se postaviti fizička prepreka, kao u Muzeju Holokausta u Washingtonu. Ključno pitanje vezano za ovaj postav, ako se stavite u kožu prosječnog posjetitelja koji ne zna puno o Jasenovcu, da li iz postava može shvatiti što se ovdje događalo?

Što se dešavalo sa spomen-područjem 1991-1998.?

Ivo: 1991. godine, tadašnje rukovodstvo muzeja bilo je svjesno da bi se to područje moglo naći pod ratnim okolnostima. I oni su pripremili u sanducima dokumentaciju i fotografije za evakuaciju. Ipak je i njih zatekla brzina tih događaja, pa dokumenti nisu bili evakuirani, ostali su ovdje. Četiri godine je ovo područje bilo pod kontrolom RSK, hrvatske vlasti nisu imale kontrolu. Kustos muzeja, Simo Brdar je čitavu tu dokumentaciju prvo prevezao u svoj stan u Dubici. Nakon ‘Bljeska’ su krenuli nekakvi pokušaji da se građa vrati u Hrvatsku, ali ništa se nije događalo godinama, bilo je puno nepovjerenja. U međuvremenu je ta građa iz stana Sime Brdara prebačena u arhiv u Banja Luci, i nakon toga na scenu stupaju Amerikanci – potpisan je sporazum čime je čitava građa iz Banja Luke prvo prebačena u Muzej Holokausta u Washingtonu. Tamo su tu građu fotografirali, dokumentirali, skenirali, i nakon 2001. ta je građa vraćena u Jasenovac. Vraćeno je 70% građe, izostaje 30%, mi ne možemo utvrditi je li ona tokom rata uništena, da li se još uvijek negdje nalazi, ne znamo. Tek kada su zgrade obnovljene 1998. ustanova je krenula s radom, a stalnog postava nije bilo 1991-2006., kada je muzej ponovno otvoren, dakle 15 godina.

Na koji način je koncipiran muzej, je li njegov cilj informirati, stvoriti pijetet ili koja je svrha?

Ivo: Svaki muzejski postav se sastoji od dva elementa – informacijski i likovno-arhitektonski. Ovdje je ovaj drugi dio prevladao u odnosu na informaciju, nedostatak kronologije nauštrb individualnih priča. Nedostaje taj informacijski dio, on je u drugom planu. Neki posjetitelji znaju gdje dolaze, neki ne. Za škole, puno ovisi o profesoru, ako prethodno napravi pripremu. A što se tiče turista koji ovdje stanu, upitno je njihovo predznanje.

Ovdje vi kao kustosi kompenzirate nedostatke u memorijalnom centru, što ne znači da će oni koji će doći poslije vas isto činiti. Mislim da je ovo dobra postavka, jer postoji opasnost da bi kod Srba veću mržnju izazvali kad bi se izložile slike. Ovakva će mjesta različiti nacionalisti iskorištavati za podsticanje mržnje?

Jest, to je Jasenovac bio 80-ih.

Je li bilo seksualnog nasilja u logoru?

Martina: O seksualnom nasilju se može najviše saznati iz svjedočanstava. Iako su opisi i izvještaji šturi, definitivno je toga bilo. Nataša Mataušić je napisala knjigu o ženama i djeci u logorima.

Đorđe: Kako ćemo se mi takvim pitanjima posvećivati, nemamo spiskove sređene, osnovne stvari nismo riješili, ovo sve drugo bi trebalo biti nadogradnja.

Zašto je važna prekogranična suradnja u ovoj oblasti?

Đorđe: Važna je prekogranična suradnja, u prvom licu jednine, ja sam imao svijest o prekograničnoj suradnji još prije deset godina, kada sam s kolegom Dejanom Motlom, s kojim ćete vi razgovarati sutra u Donjoj Gradini, par godina istraživao temu proboja iz Jasenovca, i zajedno smo objavili 2015. knjigu *Zaboravljeni*, knjigu o posljednjim jasenovačkim logorašima, tu su prvi put objavljene fotografije i biografije i središnji spisak preživjelih sudionika proboja iz Jasenovca. Iako se komemoracije u Jasenovcu održavaju od kasnih 60-ih godina, sve do 2015. godine one su se održavale u počast onima koji su izvršili proboj iz logora, a da mi nismo znali ni koliko tih ljudi ima, ni kako se oni svi zovu, ni gdje žive ni kako žive i kad su, ako su, umrli. To smo mi zajedno uradili 2015. godine i konačno stavili točku na to pitanje, ali nitko nije puno pažnje na to obratio. U sredstvima javnog informiranja te brojke koje smo mi postavili se zapravo ne prenose, uglavnom se prenose stariji brojevi preživjelih, to nas malo boli, ali ima stvari u kojima mi zajednički možemo puno učiniti. To smo jedino zajednički mogli učiniti jer ih je bilo i iz BiH, Srbije i Hrvatske, i do nekih potomaka i rođaka tih ljudi vam je jednostavnije doći ako ih kontaktirate iz Hrvatske, a da do nekih je jednostavnije doći ako radite u Donjoj Gradini, odnosno, javite se nekom potomku i kažete da zovete iz Hrvatske, on će vam automatski sklopiti slušalicu. Oko takvih nekih stvari se tom suradnjom može puno učiniti. To je bila naša individualna akcija, koju smo mi radili kao neku vrstu posla iz hobija, uz naš redovit posao. I nakon toga naša suradnja se nije nastavila, ne iz tog razloga zato što smo se mi oko nečeg posvađali, nego vidjeli smo da to nema nikakav odjek, i da na razinama iznad nas nema nikakve suradnje. Važno je da se na razinama, prije svega vlade i ministarstava, uspostavi ta suradnja.

Jesu li žrtve ikad radile u centru? S obzirom na važnost ovog memorijalnog centra za cijelu Jugoslaviju, jeste li razmišljali o prikupljanju iskustava koja bi dobro mogla doći nekim novijim memorijalnim centrima, poput onog u Srebrenici?

Ivo: Prvi direktor je bio preživjeli, i druga je direktorica također kao dijete bila zatočena u Jasenovcu, a kustosi već i ne. Bila je jedna publikacija, o deset godina rada spomen-područja, izašla je 1978., ali to su podaci o tome kako je nastalo spomen-područje Jasenovac, čime se bavilo u tim godinama... To je jedna specifična situacija jer smo imali prekid u radu 1991., i praktički tek 1998. je nastavak rada, jedna je kustosica bila od ranije, sve ostalo su novi ljudi.

Dolaze li vjerske zajednice?

Ivo: Dolaze na komemoraciju, uvijek pozivamo predstavnike vjerskih zajednica da održe molitvu, predstavnike SPC-a, katoličke crkve, židovske zajednice u Hrvatskoj i islamske zajednice u Hrvatskoj, i do 2015. su komemoracije funkcionirale na uobičajen način, uvijek su se pozivali svi. A 2016. smo ušli u fazu podijeljenih komemoracija, da su predstavnici žrtava bojkotirali službenu komemoraciju koje je organiziralo Spomen-područje Jasenovac, oni su organizirali odvojenu komemoraciju koja je bila nekoliko dana prije ili poslije u odnosu na službenu.

Zašto?

Ivo: To se dogodilo prvi puta 2016. godine kada je u Hrvatskoj bila vlada u kojoj je ministar kulture bio Zlatko Hasanbegović¹. Tada je došlo do bojkota komemoracije od strane srpske zajednice, židovske i romske zajednice i Saveza antifašističkih boraca. Bojkot se nastavio i kasnije, i kad se ta vlada promijenila, zbog toga što je u centru samog mjesta Jasenovac postavljena spomen-ploča u znak sjećanja na pripadnike HOS-a na kojoj je bio i pozdrav koji su imali na uniformama – Za dom spremni. Pošto vlada prvih godinu dana nije ništa učinila po tom pitanju, a nakon toga je donesena odluka da ta ploča bude prebačena iz Jasenovca na lokalitet Trokut, i onda opet predstavnici srpske zajednice, židovske zajednice nisu bili zadovoljni tim kompromisnim rješenjem, pa su nastavili s bojkotom. I sad zadnja situacija, ove godine, da su oni na kraju prisustvovali toj službenoj komemoraciji, a jedini koji su nastavili s bojkotom su bili pripadnici židovske zajednice. U kalendaru SPC-a stoji datum kada se obilježava sjećanje na jasenovačke novomučenike – 13.9., tako da se onda također održava liturgija u manastiru u centru mjesta. Židovska zajednica obilježava ovdje Jom Hašoa, umjesto ove službene

¹ Zlatko Hasanbegović, ministar kulture u HDZ-ovoj vladi Tihomira Oreškovića. Njegovo je djelovanje kao ministra bilo obilježeno uskraćivanjem institucionalne podrške nezavisnim medijima, relativizacijom zločinačkog karaktera NDH i historijskim revizionizmom po pitanju Jasenovca.

komemoracije. Tako da imamo dinamična događanja vezano uz to obilježavanje i sudjelovanje vjerskih zajednica u tome.

Kako se čuvate, od ove teme i svega što je povezano uz to?

Dorđe: Bilo je grafitiranja, slanja prijetećih poruka, bivša ravnateljica je imala sudski proces s jednim čovjekom koji je slao pijeteće poruke, mislim da je izgubila, otišlo u zastaru. Ovo što se objavljuje u dnevnim, odnosno tjednim novinama, po portalima, komentarima određenih članaka, to ne ubrajamo, to je nažalost postala svakodnevica na koju smo oguglali, ali koju smo isprva, od 2014. naovamo prilično šokantno doživljavali, da bi nam to postalo sada normalno.

Ivo: 2014. što mi pada na pamet su dvije stvari, prvo, Hrvatska je ušla u EU, neki su očekivali da će to biti pozitivan vjetar, a ispostavilo se da nije, jer do 2014. od Hrvatske se očekivalo da ispuni očekivanja tih EU vrijednosti, a nakon ulaska to više nije bilo potrebno, mi smo te vrijednosti ostvarili? Onda je krenuo taj drugi val, koji je povezan s internetom, odnosno rastom društvenih mreža što je takvim pojedincima omogućilo da se organiziraju.

Utorak 27.9. 2022.

SP Donja Gradina, Manastir Jasenovac, Trokut Novska

Donja Gradina

Gdjegod je zemlja utonula, tu je grobnica

Nekad jedinstveno Spomen-područje Jasenovac je raspadom SFRJ podijeljeno i geografski i administrativno na dvije samostalne institucije: JUSP Jasenovac u Hrvatskoj i Spomen područje Donja Gradina u Bosni i Hercegovini, odnosno u entitetu Republika Srpska. Geografski, Donja Gradina se nalazi na ušću rijeke Une u Savu. Ovo područje, močvarno i mjestimično obraslo šumom i šipražjem, bilo je potpuno izolirano, i zbog toga pogodno za izvršenje masovnih likvidacija. Od januara 1942. pa do kraja aprila 1945. Gradina je bila najveće stratište jedinstvenog koncentracionog logora Jasenovac. Broj ubijenih nikad nije tačno utvrđen. Stalnu sponu između Donje Gradine i logora III Ciglana u Jasenovcu činila je skela kojom su zatočnici prevoženi preko Save na Gradinu.

Propušteno je mnogo godina poslije Drugog svetskog rata da bi tek 1961. prva komisija izašla na stratišta, a zatim i 1964., 1965., 1976. i 1986. Rađena su geodetska istraživanja, tražene i obilježavane grobnice te vršena sondažna i antropološka bušenja. Ništa se ne zna gdje je šta, objašnjava nam naš vodič Dejan Motl, kustos u Donjoj Gradini, vjerojatno je pohranjeno u nekom arhivu. Komisije u svojim zapisnicima nisu izlazile s brojem žrtava niti njihovom procjenom, već su navodili da je potrebno da se istraživanja nastave. Međutim, vremenom, zbog prirode terena ti posmrtni ostaci postaju nemogući za identifikaciju, a za DNA analizu potrebno je naći žive srodnike.

Gdjegod je zemlja utonula, a takvih ulegnuća na prostoru Donje Gradine ima puno, tu je grobnica. Grobna polja nose nazive drveća, vrbe, topole, jasen, hrastovi, košte, orlovače... Grobnice su različitih

dimenzija, od par metara do 50m dužine. Široke su od 3-4m, duboke do 2,5m. Ukupna površina grobnica je 11.130 m².

Šumu, po čijem drveću su nazvana ova polja, ustaše su potpuno posjekli, kako bi napravili prostor za stratište i grobnice. Od tog vremena, na ovom je mjestu izrasla druga šuma. Nastojimo da ne razmišljamo o tome kako korijenje hrastova uranja u grobna polja. Malo je svjedoka iz Gradine, ali ih ima, govori nam Dejan. Dok, u pravilu, u Auschwitzu vojnici nisu imali direktan kontakt sa žrtvom, u Jasenovcu je to bilo potpuno drugačije. Ako možemo gradirati smrt, Dejan će reći da je ona u Jasenovcu, odnosno Donjoj Gradini, bila brutalnija i bolnija.

Devet grobnih polja označeno je tablama koje sadrže podatke o njihovoj veličini. Ali table koje dominiraju dijelom spomen kompleksa, table su sa ukupnim brojem žrtava. Na njima brojke, ogromne, okrugle, sa mnogo nula. Obavještavaju nas o brojevima ubijenih, po njihovom nacionalnom određenju i ideološkom opredjeljenju. Bila je to prilika da se dotaknemo pitanja revizionizma.

Kako vi kao institucija odolijevate istorijskom revizionizmu koji je sve prisutniji u Republici Srpskoj, zloupotrebe ovog mjesta u političke svrhe i kako se u kontekstu toga kao kustos i istoričar osjećate? Da li imate prilike sa mladim ljudima ovako da govorite?

Dejan: Revizionizam ne mora da znači nešto loše, svaki neki događaj, tumačenje, je potrebno. Nama nije problem revizionizam kao takav, kod nas, već megalomanizam, ali revizionizam koji dolazi recimo iz Hrvatske, jedna grupa koja govori o tome da, koristi se onom ustaškom parolom koja je izlazila nakon posjete jedne međunarodne komisije pa kažu da Jasenovac nije bio ni mučilište, ni lječilište... Mislim da su oni problem. Potpuno negiranje toga što je zaista Jasenovac bio. Kažem, ima mnogo preuveličanih stvari koji doprinose tome da neko ko ne zna, da se zapita, da li se stvarno dogodilo. Jeste se dogodilo, možda ne na taj način i tim opisom kako je neka osoba, neki svjedok izneo, da li verbalno ili pisanim putem, ali ne treba sumnjati u događaj. Jesu ljudi dovođeni, jesu ljudi ubijani, mnogi su i većina ubijenih nije ni ušla u logor, nego je prošla kroz logor. Mi nemamo evidenciju. Imamo evidenciju logoraša koji su bili potrebni ustašama za održavanje proizvodnje koja je bila potrebna u logoru. Većina ostalih su, kad su dovedeni, samo prošli pored logora i ubijeni, bez nekog zadržavanja u tom prostoru. Spiskove nisu pravili, samo su zapisivali broj vagona. Desilo se dva puta, da je recimo 1945. godine spaljena dokumentacija. Ustaše su spalile dokumentaciju o funkcionisanju logora. To je ono što nam nedostaje da bi išli dublje još.

Smatrate li, kad bi se uspostavila veza između ova dva prostora, ovdje i u Hrvatskoj, da bi nekako i taj minimalizam i megalomanizam stao?

Dejan: Govoriš sad o instituciji Spomen-područje Jasenovac? Mi nemamo institucionalnu saradnju, ja imam sa kolegama, jako dobro smo saradivali, često se viđali, sjedili, pričali, to je ostalo, ali mislim da bi bilo u svakom slučaju korisno na ovaj ili onaj način. Ovo što vam ja pričam, otidite, čućete i od njih. Nisam vam ni spominjao i ne spominjem broj žrtava jer to je pitanje koje je ljudima najvažnije. Ja mislim da nije najvažnije. Meni je važnije zašto je osnovan logor - osnovala ga je država, zašto je osnovan - zbog likvidacije, prije svega uništenja pripadnika tog određenog dijela stanovništva te države, poslije su tu završavali i pripadnici drugih naroda. Zašto? Zato što su pripadnici tih drugih naroda protivili se tome šta se u Jasenovcu dešavalo... To je po meni važnije nego da li je pobijeno 70.000 ili 700.000. Jeste važan broj, ali to je što je problematično; Jevreji imaju oko četiri miliona popisanih imena, a 800 zaposlenih i rade to 50-70 godina, hajde da krenemo i mi zajedno, najbolje bi bilo zajedno, od nečega ovoga što imamo, pa 50 godina da...

Kako utiče na sliku Donje Gradine uopšte što su centralna slika ovog memorijala oni panoi sa brojem žrtava? Da li to odvlači pažnju od ljudske patnje koja je ovde prikazana, koja se ovde može videti na svakom koraku? I uopšte koji istorijat je tih panoa, u čije ime je inicijativa?

Dejan: Što se tiče tih tabli, jesu najprepoznatljiviji dio Donje Gradine. Postavljene su poslije završetka ovog rata, sad ne mogu tačnu godinu, da li 1996., 1997. godine, i na inicijativu mog prvog direktora ovdje, Sime Brdara je postavljeno. Malo i nevjesto, vidi se samo 124.000 antifašista, često ljudi recimo kad pogledaju tablu, na to se fokusiraju, kao kako antifašisti, a šta su ovi drugi? Problem je što mnogi kao prvo pitanje postave pitanje broja žrtava, u fokusu su te table, to je neka procjena iz

vremena bivše Jugoslavije, taj ukupan broj žrtava. Procjena je uvijek sklona mijenjanju, propagandi... To je proces jedan, ja sam za to da se napravi stručni i finansijski nezavisan tim koji će raditi 20-30 godina na tom projektu. Jer ono što je rađeno, imate popis žrtava genocida, to radi jedna osoba. Đorđe radi sam na tom popisu u Jasenovcu, znači ne govorimo o timovima, nego govorimo o pojedincima iza kojih treba da stoji, i stoji, institucija neka. To je posao.

Manastir Jasenovac

Manastirska crkva sagrađena 1775. godine, razorena je na početku Drugog svetskog rata 1941. godine rukama prvih jasenovačkih logoraša. Hram je obnovljen 1984. godine. Tokom ratnih sukoba 1991. godine crkva je ponovo oštećena, a maja 1995. u operaciji Bljesak je oskrnavljena i opustošena. Crkva je ponovo obnovljena 2000. i proglašena za manastir.

Danas je to ženski manastir. Igumanija Serafima nas je sačekala i provela kroz kompleks manastira i ispričala kratak istorijat i planove za daljnje funkcionisanje manastira. Od nje čujemo, okupljeni oko ikone novomučenika jasenovačkih na kojoj je naslikano bure puno ljudskih očiju, da je njoj lično to neprimjereno te da “to i nije baš tako bilo”. Potom nam, uz kafu i sok, pokazuje svojevrsnu “revoluciju u predstavljanju jasenovačkih žrtava”, kako dodaje “niko nikad nije tako govorio o Jasenovcu”. Radi se o slikama monahinje Marije (Antić) koje na sasvim poseban način predstavljaju sudbinu jasenovačkih žrtava. Monahinja Marija svaki dan obilazi humke nekadašnjih mučenika i poslije molitvi slika ikone na kojima prikazuje tragediju, ali i jednu novu, preobraženu stvarnost. Pored toga što svakako ukazuju na patnju i stradanje, ove slike upućuju svojim koloritom i svojom naivnošću na ljudskost i nježnost, na onog Drugog. Upućuju na nadu, na to šta znači biti čovjek. Svakako interesantan događaj u savremenoj pravoslavnoj ikonografiji što upotpunjuje i činjenica da su slike samo priprema za ikonopis koji će monahinja Marija uraditi za kapelu u jasenovačkom manastiru.

U sklopu manastirskog kompleksa se nalazi i poslednji očuvani objekat bivšeg logora Jasenovac, kuća u kojoj je bila smještena bolnica u kojoj su liječene ustaše. Garaža koja je bila u sastavu crkve, a koja je takođe bila dio logora, na žalost nije sačuvana.

Kako saznajemo, u zgradi u kojoj je bila nekadašnja bolnica je planiran muzej koji će biti posvećen ljekarima, Srbima i Jevrejima, žrtvama jasenovačkog logora. Unutar manastira je planirana i velika biblioteka koja će sadržati knjige napisane o Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji. Zašto nema inicijative da se ovaj dio ako ne pripoji, ono makar uradi u saradnji sa JUSP Jasenovac, ostaje pitanje na koje nismo dobili odgovor. Kao da svako hoće dio spomen područja za sebe i samo za sebe. Saradnje između crkve, a kako smo saznali i ostalih zainteresovanih zajednica, romske i jevrejske, sa JUSP Jasenovac nema, o čemu svjedoče, umjesto nekad jednog zajedničkog datuma komemoriranja, današnja četiri.

Trokut Novska

Spomenik koji je bio nevidljiv

U spomen-područje Trokut u općini Novska dolazimo sa historičarem, istraživačem i aktivistom Milanom Radanovićem, inače rođenim Novogradišćaninom, koji nam je bio vodič na ovoj lokaciji. Novljanski ili Slavonski trokut je nazvan zbog toga što se nalazi u trokutu (trouglu) između Novske, Okučana i Lipika. Na lokaciji se nalaze ostaci spomenika palim borcima i žrtvama fašističkog terora iz Drugog svjetskog rata. Riječ je o borcima 21. srpske divizije koja je krajem aprila 1945. od ustaško-nacističkih snaga oslobodila Novu Gradišku, Okučane, Novsku i Jasenovac. Premda je spomenik s pripadajućom spomen-kosturnicom od 1972. bio zaštićeni spomenik kulture, on je krajem 1991. ili početkom 1992. miniran i uništen. Punih 25 godina se nalazio u katastrofalnom stanju. Ostaci spomenika su bili zapušteni i zarasli u šibljje dok je jedini preostali dio spomenika, postament sa ravnim betonskom pločom, bio nevidljiv. Zahvaljujući akciji Vijeća srpske nacionalne manjine 2017. godine spomenik je iskrčen, a prilaz spomeniku uređen.

U neposrednoj blizini partizanskog spomenika 2009. svečano je otvoren spomenik podignut u čast 314 hrvatskih branitelja poginulih na tom dijelu slavenskog ratišta 1991. i 1992. godine. Ovaj spomenik podignut na dvadesetak metara od porušenog partizanskog spomenika, "okrenut mu je leđima", dominira područjem i praktično ga zaklanja. Zašto je podignut baš tu?

Kao rezultat pobune dijela srpske zajednice u Hrvatskoj i podrške koju im je pružila JNA 1991. formirana je Republika Srpska Krajina, unutar koje je posebnu autonomnu oblast predstavljala SAO Zapadna Slavonija. U nastavku rata, ovo je područje proglašeno zaštićenom zonom UN-a. UN sektor

“Zapad” bio je najmanji površinom, a u njegovom su sastavu bila cjelokupna područja tadašnjih općina Grubišno Polje, Daruvar i Pakrac te dijelovi općina Novska i Nova Gradiška. Zadatak UN-a bio je demilitarizacija ovih područja, nadziranje djelovanja lokalnih policijskih snaga i osiguranje poštovanja ljudskih prava. Procjenjuje se da je na ovom području pod zaštitom UN-a do 1995. živjelo oko 15 tisuća Srba.

Operacija ‘Bljesak’, koju je HV započela 1.5.1995. u vojnom je smislu bila svojevrsna priprema za opsežniju operaciju ‘Oluja’ koja se dogodila tri mjeseca kasnije. Prvog dana operacije, pripadnici HV-a ušli su u selo Medari koje se nalazilo uz samu liniju razgraničenja. Prema izvještaju Hrvatskog helsinškog odbora iz 2002., od ukupno 24 civilne osobe srpske nacionalnosti koje su živjele u selu, tada su ubijene 22. To je jedan od ratnih zločina izvršenih u Bljesku, o kojima se u Hrvatskoj zna malo i govori rijetko. Epilog ove vojno-policijske akcije bio je da je gotovo cjelokupno srpsko stanovništvo napustilo ovo područje.

Milan: Iskustvo ljudi u Bljesku je manje poznato nego iskustvo ljudi u Oluji, ali je poprilično slično: ljudi su bili primorani da napuste svoja sela, da ostave svoj život, da krenu u izbjeglištvo... I za razliku od ovih događaja iz maja 1991. godine, kada su sva srpska sela koja su bila zauzeta od strane hrvatske strane bila spaljena i uništena, nakon Bljeska toga nije bilo, barem ne u tolikoj mjeri.

Bilo je paljevina u nekim selima, ali to su bili pojedinačni primjeri, ali bilo je primjera zločina nad civilnim stanovništvom više nego 1991. godine. Jedan dio stanovništva je bio pobijen i u Novoj Varoši nakon što je pucano na civilnu kolonu koja se pokušala probiti prema Bosni. Niko nikada nije odgovarao za takva vrsta paljenja i ubijanja. Etnička distanca je napravljena. Ja često kažem srpskim nacionalistima kada diskutujem s njima na društvenim mrežama: odi u Karlovac, Sisak, radnička mjesta pogledaj na šta liče fasade i zamisli ljude koji su tih dana živjeli tu. Ginulo se i na jednoj i na drugoj strani i ta distanca ima svoje uporište u tim činjenicama. Politika ništa nije radila ni s jedne strane kako bi tu distancu prebrodila.

Da bizarnost ovog lokaliteta bude još veća, na samom ulazu u spomen poručje, pod video nadzorom, nalazi se kontroverzna, tzv. HOS-ova² ploča. Kontroverzna je zbog amblema HOS-a koji sadrži ustaški pozdrav - Za dom spremni. Ploča je prvobitno bila postavljena u Jasenovcu, u samom centru naselja, na zgradi dječijeg vrtića. Postavljati ploču sa natpisom Za dom spremni bilo gdje, a posebno u Jasenovcu, sramotan je i čin otvorene političke provokacije. Zbog burnih reakcija i javnosti i medija, te velikih pritisaka, Vlada RH je bila primorana da ploču odatle ukloni. Ali je zato postavljena na Trokut. Jasna osuda ovakve zločinačke ideologije i njezinih simbola tako je izostala, kao da to nije važno. Od rušenja i zaborava spomenika podignutih onima koji su se protiv ustaštva borili, do spomen ploče sa ustaškim pozdravom. Malo zanemarivanjem, malo rušenjem, malo gradnjom, a šta je historijski revizionizam drugo do to, na Trokutu se na najplastičniji mogući način otišlo u kontrarnativ.

O tome smo razgovarali s Milanom.

Je li svi ratovi pokušavaju da se dovedu u isti kontekst? Jer je isto tako i u RS-u slučaj da su na partizanskom groblju napravili spomenik žrtvama ratova iz 90-ih, a ponegdje su onda i četnicima, tako da na jednom kompleksu imate pet spomenika.

Milan: Tu je fenomen malo drugačiji. Kada srpski nacionalisti podižu spomenike i četnicima i vojnicima VRS-a, oni pokušavaju iznijeti narativ velikosrpske žrtve, gdje svi četnici postaju velike žrtve. Ovaj spomenik stoji tu kao simbol poraza stanovništva koje je nekad tu živjelo. Izbor ove lokacije je neka vrsta poruke nekadašnjem lokalnom stanovništvu da su trajno poraženi. Međutim, napravljen je jedan truli kompromis. Omogućeno je da ta spomen ploča bude postavljena na ovoj lokaciji, što dodatno čitavoj ovoj lokaciji daje na nekoj vrsti bizarnosti.

Da li je bilo ikakvih inicijativa da se obnovi spomenik poginulim pripadnicima NOB-a, mislim na inicijativu sa srbijanske strane, s obzirom da je mnogo poginulih tu iz Srbije?

Milan: Ne znam da je bilo takvih inicijativa, jako sam skeptičan da će i biti. Moguće jedino da SNV (Srpsko narodno vijeće) ima neku inicijativu prema Beogradu pa da tako to krene.

² HOS – Hrvatske obrambene snage, paravojne jedinice nazvane i ustrojene po uzoru na Hrvatske oružane snage, vojne snage NDH. Djelatne u periodu od 1991-1993., kada je HOS raspušten, a njegove jedinice uklopljene u sastav regularnih vojnih jedinica - Hrvatke vojske u Hrvatskoj te Hrvatskog vijeća obrane i Armije RBiH u Bosni i Hercegovini.

Od Đorđa Mihovilovića smo naknadno saznali da postoji inicijativa lokalne organizacije antifašista iz Novske da se na srušeni spomenik postavi spomen-ploča koja je već izrađena te je, navodno, dobijeno i odobrenje od lokalnih vlasti.

Pretpostavljam da sebe doživljavate i kao aktivistu, kako se nosite sa pritiskom okoline?

Milan: Ja nisam imao nikakvih posebnih problema u Zagrebu, istupam protiv svih nacionalizama, a ne samo protiv onog iz mog naroda, u Zagrebu je to lakše, veliki je grad. Teško je biti pripadnik srpske manjine u nekoj provinciji, dijelovi koji su devastirani na svaki mogući način, evo npr. na Baniji, vi tamo točno vidite koje je srpsko selo po stepenu razvoja, nema ljudi, nema infrastrukture, tu je teško.

Kako gledaš na narative o ratu danas prisutne u Hrvatskoj, nekako je za pretpostaviti da postoje ta dva narativa, kako oni idu, koje su sličnosti, gdje se približavaju?

Milan: Nemam baš najbolji uvid. Moj stav je da se nije mnogo promijenilo i nemam nadu neku posebnu da će se promijeniti. Mladi ljudi su zadržali od starijih generacija, nekako tu vidim više nekog naboja. Prije 7-8 godina sam bio veći optimista nego sada.

Nekad se čuje da posao historičara nije aktivizam kao i pitanje zašto i da li uopće trebamo da se sjećamo ratova. Koje prakse sjećanja smatraš štetnim?

Milan: Ratovi sa sobom nose masovno stradanje, posebno civila, i sjećanje na njih je važno da se ne bi ponovilo, da se ukaže na politike koje su dovele do ratova. Nacionalizam je normaliziran kao ideologija, u Srbiji imate za predsjednika čovjeka koji je imao onu čuvenu izjavu 100 muslimana za jednog Srbina. Takvih primjera ima na svim stranama. Iz nekog mog ugla gledanja, iskustva, ne volim preveliko miješanje vjerskih zajednica, kada one ili neko drugi pokušava ostvariti monopol nad žrtvama. Tu onda imate otvoreno pitanje političke zloupotrebe, npr. uvijek sa zebnjom ispratim govor Milorada Dodika u Donjoj Gradini gdje je matrica da su naši narodi vjekovni neprijatelji ili da su Srbi prirodno antifašisti, a drugi prirodno fašisti. Ili govori Zorana Milanovića koji se na tim mjestima obračunava sa političkim protivnicima, bavi se dnevnim politikom.

U čemu su jugoslovenske vlasti grijebile vezano za kulturu sjećanja?

Milan: Ja razumijem da su politike sjećanja korištene za legitimaciju vlasti. Zaobilazila se druga komponenta rata, a to je masovno stradanje, zanemarivao se genocid, a naglašavala se zajednička borba. Primjer su zločini četnika čime sam se ja konkretno bavio. Mjesta stradanja, masovne grobnice nikad nisu obilježene, to je ostavljeno onako za zaborav. Slično se dogodilo i, npr. u Cazinskoj Krajini gdje su ustaše, domaći ljudi počinili zločine nad Srbima, to se skroz sporo i slabo memorijaliziralo. Zašto? Zato što je to državna politika kočila, da se ne bi previše čačkalo u prošlost u etnički mješovitim sredinama. Ljudi na lokalnom nivou su znali ko su zločinci, ali im nikada nije suđeno. I općenito u Jugoslaviji se moglo naći mnogo onih koji su bili nezadovoljni odnosom prema stradanju svojih najbližih, svojih rođaka, od pripadnika poraženih vojski do Nijemaca iz Vojvodine.

Spomenuo si da mi imamo tri istine o Drugom svjetskom ratu. Da li smo trajno propustili priliku za jednu istinu i o Drugom svjetskom o i zadnjem ratu?

Milan: Ja vjerujem u povijesne činjenice, one trebaju postati šire poznate i to je put za manje kontroverzi.

Srijeda 28.9.2022.

Kozara-Mrakovica, Logor Trnopolje, Logor Keraterm, Prijedor

Kozara - Mrakovica

Pali za slobodu i socijalizam, odnosno za nacionalizam

Kozara je naknadno, odnosno u godinama koje su slijedile nakon Drugog svjetskog rata, prepoznata kao vrlo značajna za jugoslavensko naslijeđe, kojemu dotad nije pripadalo jednako mjesto kao drugim takvim lokacijama u Bosni i Hercegovini, poput Sutjeske ili Neretve. Komemorativna okupljanja na Kozari su nakon rata bila skromna, no kako je rasla legenda o Kozari, rastao je i broj posjetitelja. Lokacija je 1957. i službeno određena kao mjesto od posebne historijske važnosti, te su načinjeni planovi za konstrukciju velikog memorijalnog kompleksa.

Na konkurs za dizajn ovog memorijala je pristilo 49 radova, kao pobjedničko je izabrano rješenje Dušana Džamonje. Izvođač radova bila je zagrebačka „Tehnika“, jednako kao i u slučaju jasenovačkog spomenika. Za izgradnju su organizirane i omladinske radne akcije. Financiranje spomenika osigurano je gotovo isključivo donacijama otprilike 400 tisuća ljudi i nešto više od tisuću organizacija. Kompleks je svečano otvoren 10.9.1972.

Spomenički kompleks na Kozari čine tri glavna elementa – primarna struktura spomenika, memorijalni zid u pozadini spomenika i muzej. Spomenik se nalazi u središtu nacionalnog parka Kozara, na platou planine Mrakovice, jednom od najviših vrhova Kozare. Memorijalni zid nosi imena 9.921 partizana, “Pali(h) su u borbi za slobodu i socijalizam”.

Tijekom konstrukcije kompleksa, dogovoreno je da se imena palih boraca koji su porijeklom iz Potkozarja upišu na latinici, a da imena palih boraca koji dolaze iz dominantno srpskih mjesta i sela oko Kozare (Banja Luka, Dubica, Gradiška) budu upisana na ćirilici.

Na glavnom automobilskom ulazu u bazu kompleksa, postoji niz betonskih stepenica koje vode na plato na kojemu se nalazi spomenik. Ovdje su se održavale velike komemorativne svečanosti za nacionalni praznik, Dan borca, 4.7.

Na prilazu spomen području Mrakovica sačekuje nas veliki krst. Table sa imenima poginulih partizana koje okružuju prostor unutar koga nam historičar i kustos Boris Radaković drži “istorijski čas”³, govore nam da je među njima bilo i onih koji nisu ni pravoslavci ni Srbi, da je vjerovatno bilo i deklariranih komunista i ateista i mnogih drugih. Spomenik revoluciji tako se polako pretvara u spomenik stradanja srpskom narodu, a kozaračka epopeja jako dobro koristi za nacionalnu homogenizaciju i, paralelno s time, sijanje mržnje i daljih podjela. Civilnim žrtvama, kojih je bilo daleko više nego stradalih boraca, nema ni spomenika, ni spomen ploče.

Kustos Radaković bori se da nam objasni kako na Kozari nisu izginuli ni komunisti ni revolucionari. Da običan seljak nije znao šta je revolucija, već se borio za goli život, a da je ideološka nadgradnja uslijedila nakon rata. Kao i nakon ovog, rekli bismo?

Krst koji ste pomenuli podignut je kada?

Boris: Krst je '93. Spominjao sam da uglavnom nakon '45. nije poštovana vjerska pripadnost ljudi i njihovi vjerski identiteti, tako da je devedesetih godina, kada u čitavoj Jugoslaviji dolazi do buđenja tih vjerskih stvari, '93. je bio patrijarh Pavle ovdje na Kozari, bio je jedan veliki skup i tad je, koliko znam, krst postavljen u spomen onih koji su stradali na Kozari i još uvijek ima ideja, poslednjih 20 godina samo ideja, da se do memorijalne zone napravi neka kapelica koja bi bila posvećena stradalima na području Kozare, a znamo da je priličan broj ljudi sa Kozare stradao u Jasenovcu. SPC je pravoslavne mučenike kanonizovao, oni su sveti u SPC, pjevaju se molitve, služi se tropar itd. Jer su bili uglavnom okrenuti crkvi, danas je to manje, ali tada su ljudi uglavnom bili pri crkvi.

Na naše pitanje, razmišljaju li o podizanju i drugih vjerskih simbola jer, iako najbrojniji, pravoslavci nisu bili jedine žrtve, kustos Radaković nam je odgovorio da dosad nitko nije uputio takav zahtjev, te da stoga nove intervencije u ovom smislu ne planiraju.

Po završetku “istorijskog časa” obišli smo muzej koji je dijelom spomeničkog kompleksa. Također ga je projektirao Dušan Džamonja, a svečano je otvoren 4.7.1973. Unutar i oko muzeja nalaze se različite fotografije, dokumenti, objekti, izložci koji se odnose na događaje povezane s kozaračkom ofenzivom, zbjezom stanovništva, ovdje su i fotografije iz Jasenovca. Također, imali smo prilike vidjeti i izložke koji oslikavaju historijat partizanske avijacije i herojstva doktora Mladena Stojanovića. Stojanović je bio organizator kozaračkog ustanka i komandant Kozaračkog odreda. Ubili su ga četnici 1942.

Najbolju sliku stanja u kojem se kultura sjećanja na Kozari odvija u godinama nakon ratova 1990-ih oslikava incident iz 2015., kada je grupi aktivista koja je pjevala partizanske pjesme, pod izgovorom da remete protokol, onemogućeno da priđu platou na kojem se održava zvanična komemoracija. Dok je policija privodila ljude koji su pjevali partizanske pjesme, na Kozari su se tog dana slobodno prodavali četnički simboli.

Naime, sadašnju komemoraciju na Kozari zajedno organiziraju “odbori za njegovanje tradicije oslobodilačkih ratova vlada Republike Srpske i Srbije”. Komemoracija na Kozari, “simbolu stradanja i otpora srpskog naroda u borbi protiv ustaša i nacista”, pripada u važne datume srpske istorije koje Republika Srpska i Srbija obilježavaju zajedno. Služi se parastos za stradale.

Edin Ramulić, aktivista iz Prijedora, naš dugogodišnji suradnik, prijatelj i vodič kroz prijedorski kraj, koji je odrastao na njegovanju uspomene na kozaračku partizansku epopeju, jedan je od onih koji su 2015. pokušali izvesti pomenutu aktivističku diverziju, zapjevati partizanske pjesme tamo gdje se to i priliči, na komemoraciji poginulim partizanima. Komentira kako je postalo uobičajeno da svatko na mjestima na kojima ima dominaciju, moć i vlast, komemorira žrtve po svom nahođenju, bez ikakvog obzira prema kontekstu zbivanja ili pak činjenicama.

Upozorava nas kako je većina spomenika koje ćemo vidjeti tokom današnjeg dana namijenjena vojnicima, iako je stradanje civila bilo daleko brojnije, i na Kozari, i na čitavom području Prijedora. Trebaju nam junaci i vojnici za neke nove ratove, ne treba nam neko ko će se bojati rata zato što će mu u ratu stradati mati ili ko već može da strada kao civil, objasnio nam je.

3 predavanje kustosa o događajima na Kozari, predviđeno u sklopu posjete Memorijalnom kompleksu Kozara

Logor Trnopolje

Kroz ovaj je logor prošlo oko 23 hiljade ljudi

Logor Trnopolje je uspostavio Krizni štab opštine Prijedor krajem maja 1992. godine, isto kada i logore Omarska i Keraterm. Obuhvatao je kompleks zgrada u centru sela Trnopolja. Korišten je kao "sabirni centar" gdje bi registrovali ljude i odatle ih odvodili na druge lokacije. Radilo se većinom se o nesrpskom stanovništvu, mada je u logoru bilo i nekoliko Srba. Bilo je dosta žena i djece, neka djeca su tu i rođena. Tadašnji prijedorski zvaničnici su tvrdili kako to nije logor, već prihvatni centar u koji su smještali ljude koji su bježali iz ratom zahvaćenih područja. Iako je logor Trnopolje okarakterisan kao blaži nego Omarska, zlostavljanja su bila uobičajena pojava. Veliki broj ljudi je spavao napolju, obroci su bili rijetki i nedovoljni, pritvorenici su prebijani prilikom ispitivanja, a žene odvođene u obližnje kuće i silovane. Danas nema nikakvog trajnog obilježja koje ukazuje da je na tom mjestu u toku 1992. godine bio logor. Ali, desetak metara od zgrade koja je služila kao logor, i na terenu koji je korišten za logor, nalazi se spomenik palim srpskim borcima. Grad Prijedor je prije dvije godine dio objekta ustupio prijedorskim udruženjima logoraša, kako bi se napravila spomen-soba u znak sjećanja na logor. To je važan iskorak jer bi logor Trnopolje na taj način ipak bio zvanično obilježen kao mjesto stradanja. U momentu naše posjete, osim skromne table o najavi radova, spomen-soba nije bila uređena.

Edin Ramulić nam objašnjava kako je Trnopolje prije rata bila multietnička zajednica, u kojoj su uz pripadnike većinskih naroda živjeli i Ukrajinci, Slovaci, Česi, Romi, u selu postoji i ukrajinska crkva. Zbog toga smatra da nije slučajno što je odlučeno da se u ovom selu formira logor, "izabrano je ovo vjerovatno da se ubije ta multietničnost, da im se za sva vremena na neki način i ogadi to kao pojava".

Iako je zvanična odluka o formiranju mjesta sabirališta na ovom mjestu donesena 26.5.1992., prvi zatočenici su u ovaj logor dovedeni 24.5. Logor se sastojao od jednospratne zgrade bivše škole i zgrade nekadašnje mjesne zajednice sa bioskopom, poznate kao „dom“. Jedan dio logora bio je okružen bodljikavom žicom.

Edin: I onda je nastupilo ono što je Tribunal imenovao u presudama „udruženi zločinački poduhvat“, sa primjenom zločina protiv čovječnosti koji su uključivali istrebljenje, masovna pogubljenja, nezakonito zatočenje, progon civila... U tom sistemu logor Trnopolje je bio glavna tačka za progon i deportacije ljudi. U jednom trenutku to je bilo skoro jedino mjesto odakle se mogao napustiti Prijedor. Ljudi su u logor dovođeni silom, ali bilo je i onih koji su bili izoženi torturi u svojim kućama, stanovima, pa su pronalazili način da dođu u Trnopolje kako bi se odatle mogli dokopati slobode.

Prema podacima Crvenog krsta Prijedora, koje je Tribunal u Haagu prihvatio kao vjerodostojne, do 15.9.1992. kroz ovaj je logor prošlo oko 23 hiljade ljudi, što ga čini najvećim logorom na prostoru bivše Jugoslavije. To nije bio najgori logor po skali ili nivou brutalnosti koje su se u njemu odvijale, pogotovo kad ga se uspoređi s torturama koje su primjenjivane prema zatočenicima u drugim logorima, poput Omarske i Keraterma, ali Tribunal je utvrdio da su i u Trnopolju ljude premlaćivali, zabilježena su silovanja djevojčica i žena, neki zatočenici su ubijeni, a u logoru nisu postojali ni minimalni uslovi za boravak tolikog broja ljudi. Za razliku od Keraterma i Omarske još uvijek nitko od stražara i njihovih komandira u logoru Trnopolje nije osuđen⁴.

Upravo je iz ovog logora 21.8.1992. izdvojeno i konvojem preko Vlačića u Travnik upućeno više stotina civila bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. Konvoj autobusa i kamiona pratili su policajci interventnog voda prijedorske policije. Po naredjenju, zaustavili su se kod rijeke Ugar na planini Vlačić, gdje je odvedeno i strijeljano više od 150 muškaraca, dok je njih 12 preživjelo strijeljanje nad liticom visokom 200 metara. Osim Prijedorčana, na ovom su lokalitetu pronađeni i posmrtni ostaci nekoliko civila iz Kotor Varoši. Za zločin na Korićanskim stijenama osuđeno je 11 pripadnika Interventnog voda prijedorske policije.

Ispred zgrade nekadašnjeg društvenog doma, na prostoru koji je od maja do oktobra 1992. služio kao logor za nesrpsko stanovništvo prijedorske opštine, lokalna je boračka organizacija, sredstvima iz opštinskog budžeta, 2000. dala napraviti spomenik, odnosno spomen-obilježje palim borcima Republike Srpske iz Trnopolja. U samoj zgradi nalazi se spomen-soba, sa imenima poginulih boraca. Podignut je, kazuje nam Edin, u svrhu zastrašivanja mogućih povratnika.

Edin: Danas je to možda najzanimljiviji i najbolji spomenik koji imamo u Prijedoru, a koji govori o devedesetim. Upravo njegova pojava i postojanje govori o tom odnosu sadašnjih vlasti prema ovom narativu. To je grublje nego ona ploča (HOS-ova ploča) što je stajala u naselju Jasenovac, ovdje je to u samom srcu logora. Možda je i bolje da spomenik ostane kao jedna slika odnosa, pravog odnosa, jer ovaj prostor je pod zaštitom gradske vlasti tako da je ovo službeni spomenik.

4 Tužilaštvo BiH 29.12.2022. podignulo je optužnicu protiv šest nekadašnjih stražara u Trnopolju, Keratermu i Omarskoj, među kojima je i zamjenik upravnika Trnopolja <https://detektor.ba/2022/12/29/optuznica-za-zlocine-u-prijedorskim-logorima-protiv-sest-osoba/>

Razgovor s Nusretom Sivac - ispred logora Trnopolje

Razgovaramo s Nusretom Sivac, aktivistkinjom, predratnom prijedorskom sutkinjom. Nusreta je bila jedna je od 37 zatvorenica u logoru Omarska od juna do augusta 1992., nakon čega je prebačena u logor Trnopolje gdje je zadržana još 5 dana. Svjedočila je pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), te i danas, u sudskim procesima na Sudu BiH, svjedoči o seksualnom nasilju i mučenju koje su ona i druge žene preživjele u tom logoru.

Zahvaljujući i Nusretinoj hrabrosti i upornosti MKSJ je odigrao historijsku ulogu u krivičnom gonjenju seksualnog nasilja počinjenog u ratnim sukobima u bivšoj Jugoslaviji. Naime, više od trećine osuđenih pred MKSJ proglašeno je krivima za zločin seksualnog nasilja, što je pionirsko dostignuće koje obezbjeđuje da brojni relevantni ugovori i konvencije koji postoje tokom čitavog 20. vijeka konačno budu primjenjeni, a njihovo kršenje kažnjivo.

NA OVOM MJESTU JE 24. MAJU 1992.
USPOSTAVLJEN LOGOR SMRTI
"KERATERM" GDJE JE PREKO 3000
NEVINIH PRIJEDORČANA BILO
ZATOČENO, MUČENO I UBIJENO
DO AUGUSTA 1992. U LOGORU
"KERATERM" UBIJENO JE IZ NJEGA
ODVEDENO U NEPOZNATOM
PRAVCU PREKO 300 NEVINIH LJUDI

Logor Keraterm

Prvo obilježeno mjesto zatočenja na prostorima Republike Srpske

Koncentracijski logor Keraterm bio je logor smrti koji su uspostavile srpske vojne i policijske vlasti opštine Prijedor tokom rata u BiH. Kroz sabirni logor do njegovog zatvaranja prošlo je između 1000 – 3000 civila bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. Od oko 400 ukupno ubijenih zatvorenika, samo u noći 23. na 24. maja 1992. godine u ovom logoru ubijeno je oko 200 ljudi.

Logor Keraterm nalazio se unutar nekadašnje fabrike keramike. Po izvještajima, zarobljenici su držani u četiri dvorane, koje su se nekad upotrebljavale kao skladišta fabrike. Svi su zarobljenici logora Keraterm bili muškarci, od 15 do 60 godina. Samo su dvije žene jedno kraće vrijeme bile zatočene u Keratermu. Prema optužnici, zatvorenici su, između ostaloga, bili podvrgnuti fizičkom nasilju, stalnom ponižavanju i degradaciji, nehumanim uvjetima. U logoru su počinjena brojna ubistva, batinanja, seksualna zlostavljanja i ostala okrutna i ponižavajuća djela.

Tijekom noći 24./25.6.1992. i sljedećeg dana, mitraljeskom vatrom je u prostoriji 3 logora Keraterm ubijeno oko 150 ljudi. Kasnije je ovaj zločin postao poznatiji kao "masakr u prostoriji 3", a za njega su pred sudom u Haagu odgovarali i osuđeni: Duško Sikirica, Damir Došen, Dragan Fuštar, Dragan Kolundžija, Predrag Banović, Dušan Knežević i Zoran Žigić, te Milomir Stakić, Mićo Stanišić, Stojan Župljanin, Ratko Mladić, Radovan Karadžić i Biljana Plavšić.

Na zelenoj površini ispred objekta nalazi se ploča dimenzija 50x50 cm na kojoj piše šta se u ljeto 1992. dešavalo u logoru.

Kad je ova ploča stavljena?

Edin: Ovo znamenje ima svoju posebnost, skromnih je dimenzija jer težu nisam mogao podići i postaviti. Iskoristio sam komemoraciju koja je bila te 2003., postavili smo je, zabetonirana je i kao takva je još uvijek jedina spomen ploča koja obilježava neko mjesto zatočenja na prostoru Republike Srpske. Bilo je pokušaja da se Manjača obilježi, bilo je pokušaja da se Omarska obilježi, tamo su ostavljene neke ploče i možemo ih naći u prašini, tako da je ova još uvijek jedina. Ali ne samo na prostoru Republike Srpske, nego nisu nigdje ni Srbi obilježili nijedno mjesto zatočenja za Srbe na prostoru Federacije. Ili recimo, nisu Hrvati, odnosno Bošnjaci, tamo gdje nisu sada na vlasti, gdje nisu većina. Tako da je ona poprilično jedinstven, još uvijek nažalost, slučaj memorijalizacije. Ona nikad nije oskrnavljena.

Nije to jedina intervencija u prostoru ispred nekadašnje fabrike. Edin nas vodi do umjetničke instalacije „Prijedorski logori smrti“ koja je postavljena privremeno, ali još uvijek stoji i na njoj nema naknadnih intervencija, grafita, ni uvredljivih poruka.

Edin: Ovo je autorski rad Bojana Mikulića, vajara iz Banja Luke. Mi smo se njemu obratili i htjeli smo da postavimo negdje ovdje privremeno, imena. Kad su komemoracije iznose se neke brojke okrugle, velike, 700, 800, 1000... pa smo htjeli da na tom mjestu autentičnom damo ljudima informaciju ko su ti ljudi, da im damo imena, i onda smo se obratili tom umjetniku i on je napravio ovu instalaciju. Javio se neki umjetnik, Bošnjak, iz Zagreba, počeo je da pravi problem, jer mu liči na halu, nekom drugom liči na svlačionicu na plaži ... Ja vidim tu trojku (hala broj tri nekadašnjeg logora Keraterm), ona je još uvijek zaključana, ne možemo je mi vidjeti, ja vidim Bijelu kuću u Omarskoj, vidim sve te srušene kuće koje su ostale iza tih ljudi, ovako bez krovova. Kad su ti logoraši pobijeni iza njih su ostale jedino te srušene kuće kao tragovi, sve to vidim tu.

Ovo zaista jesu logori smrti i tako ih i Tribunal negdje navodi, jer smrtnost je bila velika, ona ide od 13- 17% u ta dva logora, od ukupne populacije. U jednom 409, u drugom 407 ljudi koji su ili ubijeni tu u logoru ili su zadnji put tu viđeni, pa su odvedeni nekuda, na neko drugo mjesto. Ono što je najveći problem je gdje koga tretirati, jer dobar dio njih je bio u jednom, drugom ili trećem logoru, pa gdje ga zavest, pod koji logor. Zato smo izabrali da ovo bude instalacija tu, zato dva logora, da na jednom mjestu budu za dva logora, iako se može vidjeti jedna strana Omarska, jedna Keraterm.

Prijedor

Za sada, strah i stid

Brojni toponimi Omarska, Keraterm, Trnopolje, Jakarina kosa, Kozarac, Kevljani, Bešlagića mlin, Tomašica... svjedoče tome da se ime grada Prijedora u novijoj historiji vezuje za koncentracione logore i masovne zločine.

S druge strane u Prijedoru je, od rata naovamo, izgrađeno šest spomenika poginulim borcima Vojske Republike Srpske, od centra grada do bivšeg logora Trnopolje. Spomen obilježja u samom centru grada nam govore da su samo Srbi u tom gradu stradali. Centralni gradski spomenik „Za krst časnii“ okrenut je naspram starog spomenika dr. Mladenu Stojanoviću i time potire ne samo dešavanja iz 1990-ih nego kao da istovremeno nastoji da obesmisli cjelokupnu NOB, objedinjujući i kooptirajući spomenike iz doba NOB-a sa savremenim srpskim spomenicima u jedan isti jednonacionalni narativ.

U Prijedoru je tokom proteklog rata ubijeno 102 djece starosti od tri mjeseca do sedamnaest godina. Porodice žrtava, u više navrata, već godinama unazad traže podizanje spomenika prijedorskoj djeci. Ukoliko opstrukcije jednom prestanu i spomenik se postavi, bit će to značajan iskorak ka suočavanju s prošlošću u ovom gradu, sa ma kolikim zakašnjenjem da dolazi, jer bi to bila barem djelimična satisfakcija porodicama žrtava.

Ukoliko ne, Prijedor će ostati grad u kojem i dalje ništa neće podsjećati na nesrpske civilne žrtve, a dosadašnji izgrađeni spomenici ostaće primjer bizarnog i apsurdnog pokušaja historijskog relativizma

i revizionizma. Ostat će i osjećaj straha i ogromnog stida koji nas je tokom posjete Prijedoru i još dugo nakon toga prožimao.

Naš je obilazak počeo od spomenika dr. Mladenu Stojanoviću. Po zanimanju ljekar, kao član KPJ, bio je aktivan i prije početka Drugog svjetskog rata. U narodu je ostalo upamćeno da je sirotinju liječio besplatno i da je bio čestit čovjek, pa je poštovanje i autoritet u narodu Kozare i Potkozarja stekao i prije rata. Nakon ulaska u NOB 1941. povjerena mu je dužnost rukovodioca ustanka na Kozari. Ubili su ga četnici 1942., za narodnog heroja je proglašen 1946. Trenutni propisani historijski narativ nastoji dokazati da su i četnici bili ravnopravni antifašisti na Kozari, a Mladenova biografija se prepravlja kako bi bolje služila trenutnim potrebama. Kako bi drugačije bilo moguće da iste delegacije polažu cvijeće ispod Mladenovog, partizanskog spomenika, i ovog sljedećeg, koji mu stoji preko puta?

“Za krst časni” podignut je 2000., djelo je akademskog vajara Miodraga Živkovića, istog onog koji je autor spomenika na Tjentištu, na Sutjesci. Krst časni posvećen je „Poginulim i nastradim borcima odbrambeno otadžbinskog rata 1990.-1996.“

I to je onda bilo nedovoljno, kaže Edin, pa su podigli i kupolu (pokazuje na objekat pored) nazvanu *Kameni cvijet*, što bi trebalo da asocira na Jasenovac i koja sadrži imena oko 850 imena poginulih boraca. Na listi imena nisu samo Srbi, a poneki od nabrojanih su i ratni zločinci. Poput Gorana Borovice ili Miroslava Paraša, koji je najodgovorniji za zločin na Korićanskim stijenama.

Edin: Miroslav Paraš koji je bio komandir interventnog voda i bukvalno je pogubio Elvira Kararića, jedno od djece koji je išao u ovu školu. Imao je 17 godina i pogubljen je na Korićanskim stijenama, njegov ubica ima tu svoje ime, ispred njegove škole, a taj Elvir Kararić još ne može dobiti ime ovdje, još nema spomenika.

Prilika nam je to da upitamo Edina da nam kaže nešto više o inicijativi za spomenik ubijenoj prijedorskoj djeci, zašto spomenika još uvijek nema?

Edin: Mi smo odlučili da ih komemoriramo te 2012. tako što smo napravili neku instalaciju sa dječjim torbama, sa imenima, da pokažemo kolika je to masa, stotinu dvoje, to su tri-četiri razreda, četiri razreda sada po nekim standardima, da je tu čitava jedna škola pobijena. Prepoznali smo da bi u tome mogli imati i neku snagu, izazvati empatiju kod građana Prijedora. I onda smo roditelje okupili, napravili smo sastanak i izabrali su oni Fikreta Bačića da to predvodi i onda smo išli na skupljanje peticije koja je bila potrebna, imena, da bi se to pokrenulo kao pitanje, da to izađe, zahtjev za izgradnju spomenika. Prije dve godine smo bili pred realizacijom, sve je bilo manje-više gotovo, finese su neke bile dogovorene, da bismo sad došli do toga da ne može nikako, neće da nas prime uopšte.

Posljednja ideja, prijedlog koji se razmatrao na gradskoj Skupštini bez prisustva roditelja ubijene djece, bila je da se spomenik djeci podigne lijevo od Mladena, ispred škole, što jest bio jedan od zahtjeva roditelja. Predložili su sedam lokacija, između ostalih i taj prostor. Međutim, prijedlog koji se razmatrao na skupštini bio je da se podigne spomenik svoj djeci stradaloj u 20. vijeku. To uključuje i oko „30 hiljada kozaračke djece ubijene u Drugom svjetskom ratu“, prije svega u Jasenovcu. Roditelji ne žele pristati na takvu vrstu mimikrije. „Ustvari samo pretvaraš djecu u brojke, nema ni minimum da se negdje pojavi ime, godina života. Ako ni to ne može, onda nema smisla praviti bilo kakav spomenik“, dodaje Edin.

Dan bijelih traka počeo se obilježavati 2012., tako što je jedan čovjek, Emir Hodžić, s bijelom trakom na nadlaktici, stajao sam na glavnom prijedorskom trgu. Učinio je to u spomen na dan kada je Krizni štab opštine Prijedor izdao naredbu kojom se nesrpskom stanovništvu naređuje isticanje bijelog platna na svojim domovima, a Bošnjacima i Hrvatima da na javnim mjestima, na nadlaktici, moraju nositi bijelu traku. Ta kampanja predstavljala je uvod u etničko čišćenje koje je uslijedilo. Uporni i posvećeni, prijedorski aktivisti okupljeni oko inicijative Jer me se tiče postigli su da se *Dan bijelih traka* danas obilježava ne samo u gradovima diljem BiH, već i svijeta. Svaka se ova prilika nastoji iskoristiti za ponovno isticanje zahtjeva za izgradnju spomenika ubijenoj prijedorskoj djeci.

Na kraju dana, podsjetili smo se gdje smo sve bili i što smo sve čuli. Obišli smo Kozaru, Trnopolje gdje smo razgovarali s Nusretom Sivac, potom Keraterm i spomenike u centru Prijedora. Svatko od nas se osvrnuo na ono što mu je predstavljalo poseban izazov, dilemu ili spoznaju, prenosimo vam dio razgovora:

- Imao sam iskustva u radu sa žrtvama i moj je utisak da svaki put doživim ta svjedočenja, toliko su važna, toliko su jaka. Mi smo doveli svojevremeno Majke Srebrenice u Leskovac, i sad opet imam taj utisak koliko je to važno, koliko je jako i koliko je bitno sredstvo da komuniciramo tu poruku važnosti suočavanja s prošlošću. A ti su ljudi sve stariji, i to me dovodi u zapitanost, jesmo li dovoljno učinili i gdje je tu naša odgovornost.

- Prvi put mi je da sam čuo neko svjedočenje, mi u Crnoj Gori nismo imali ovakva baš dešavanja i na ovakvoj skali. Drago mi je što sam mogao da čujem osobu koja je učinila pionirski poduhvat i toliko utjecala na međunarodno pravo. Tek sam nedavno doznao da je to tek od našeg rata, da je silovanje ratni zločin. Od prethodnih dana mi je važno koliko su različita tumačenja, međusobno suprotstavljena, da jedna druge potiru, okrenutih leđa.

- Potrebno mi je bilo svjedočenje. Kod mene dominira briga za budućnost u situaciji kad se minimizira patnja drugih, vjerska lica to koriste, nisu ni obučeni da se suoče s antifašizmom s jedne strane, kao važnim aspektom naše prošlosti. To je dio mog naslijeđa, i otpor prema tom naslijeđu je ispolitiziran i to treba promijeniti. A ima ljudi koji su to spremni prihvatiti.

- Prvo Boris (Radaković, kustos na Kozari), kad sam ga slušala shvatila sam koliko sam dobar dio toga mogla usvojiti jer ne znam puno o tome, da imam 14 godina prihvatila bih tu priču, legla bi mi. Jasno mi je kako institucije kulture sjećanja funkcioniraju. Nusreta me se dojmila, važno mi je bilo što je ispričala o tome kako je odlučila, umjesto da se preda, da svjedočenje bude njezin poziv i zavjet. Ona je dobila podršku, mnoge žene nisu, i to mi se čini važnim reći.

- Ništa se ne može porediti s Nusretinim svjedočenjem, to je najvažniji oblik učenja o tim stradanjima.

- Ako pričam priču i ako ima više verzija, jasno je da nije istina. Ja sam se školovala u Srbiji i to je priča koju ja nosim iz Srbije i puno su mi značila pitanja koje je postavljao Edin na Kozari, jer su ukazala na rupe u toj priči. Nusreta je važna i zbog toga što je pravnica, ta njena borba protiv nepravde i danas, hvala joj na tome. Zalažem se za restorativnu pravdu i da se u fokus svega stavlja žrtva, da se kazne zločinci. Njoj je stalo da budemo pametniji, a ne da se osvećujemo, i to je prava pouka.

- Od 19. godine se periodično vraćam ovim temama, suočavam s prošlošću iz perspektive medija i umjetnosti. Ovo je jedan vrlo dragocjen trenutak, jer sam dosad tek čitala o ovim mjestima, sada imam mnogo bolju i plastičniju sliku.

- Najvažniji utisak je svjedočenje žrtve, iako mi nije prvi put da slušam. Na mene je poseban utisak ostavio Prijedor, taj kaos u kulturi sjećanja i koliko građana širom Jugoslavije ima problema s prošlošću. Iščašene su politike u mjestima koja imaju iskustvo stradanja i prevazilaženje toga ostaje veliko pitanje.

- *Oral history* prvenstveno služi za doživljavanje atmosfere, mogao sam da rekonstruišem sve te patnje. Najveći utisak je ostavilo na mene to što su joj kolege okrenule leđa, jer sam to već doživio u razgovoru s jednom našom historičarkom koja je pisala protiv rata, kako ta elita igra prljavo, iako su trebali znati bolje.

- Nusreta je unutar bošnjačkog korpusa potpuno skrajnuta, sa svim kvalifikacijama, znanjem i iskustvom, jer se njena priča ne uklapa u narativ. Boris (Radaković, kustos na Kozari), s njim se povremeno dopisujem iako se dosad nismo sreli. On, naime, ne vidi razlog zašto bismo se uopšte sreli jer nije pobornik pomirenja, i to otvoreno kaže. Žao mi ga je, da on sebi nikad nije priuštio nijedan ovakav obilazak, žao mi je i njega i takvih ljudi.

- Susret s Nusretom me najviše pogodio, a kao pravoslavku me najviše pogodilo što se pravoslavlje koristi za reviziju historije. A kako ploča još uvijek stoji pred Keratermom, to znači da borba „malih ljudi“ nije Sizifov posao.

- Ne pušta me taj osjećaj sramote i suodgovornosti, uhvatila sam se da sam Nusreti postavila pitanje jel ju strah živjeti u Prijedoru, a ona je preživjela logor. Taj dom kulture (u Trnopolju) me potpuno pogodio jer je tako moglo biti i u mom kraju. Zahvalna sam što sam Edinova suvremenica.

- Spomenici, ta razlika, odnos dva spomenika koji se namjerno potiru, skrnavljenje tog prostora, prošlost je izbrisana i ko zna ko će pričati o tome. Danas su u muzeju bile eksplicitne fotografije zločina,

i pitam se jel to nužno, zbog reakcija koje izazivaju i pitam se može li se naći neki balans? Nevjerojatno je da oni koji imaju priliku, kao kustosi, da neki od njih izabiru da budu pristrasni.

- Toliko sam umorna. Ovo je rad s traumom, i moj je utisak da treba da usporimo, nisam sigurna da bih sada mogla da izdvojim jednu ili dvije impresije.

- Jasenovac je našom smrću obesmrćena metafora. Politički je iz mržnje otrgnuti vječnost. Obje ove tvrdnje se mogu vezati i za ljude koje smo sretali. Jasenovac je žrtva za sva vremena i to smo danas mogli plastično čuti na Kozari. Kod Nusrete se mržnja nije mogla čuti. Malo sam ohrabren, malo preplašen.

- Kozara jeste bila partizanska, ma šta ko govorio, ostala su partizanska djela i to ne može da se promijeni. Boris nije historičar nego književnik, trebaju neki dokazi za te njegove tvrdnje. Imao sam tu „sreću“ da se odmalena susrećem sa žrtvama sa svih strana i uvijek imam puno pitanja. Ali je najvažnije što kod Nusrete mržnja ne može da se čuje, iako bi imala razloga. Za razliku od nekih koji su o stradanjima čitali iz knjiga.

- Nisam očekivala ovo što smo danas doživjeli na Kozari. Nedavno smo u Zagrebu dobili ploču na Dotršćini⁵, važno mi je da tu ponovim jednu rečenicu, „ovi spomenici simboli su vaše slobode“. O tome se radi na Kozari, ne mogu razumijeti da netko intervenira u spomenik, a ono što smo danas čuli je čisti revizionizam, to je laž. Suludost života na ovom prostoru je da se danas sramimo NOB-a, to je dominantni narativ u svakoj od naših država. Moramo razmisliti o našim vrijednostima.

- Ovo mi je proces učenja i bitno mi je što smo mogli vidjeti nekoliko modela sjećanja. Imali smo danas situaciju i da posjetimo mjesta koja nisu uređena. Nusreta je najbolji mogući svjedok, nisu sve žrtve u tom stanju, njihova priča nikad nije potpuna, gube se u kontekstu i slično. Ima politički obojenih interpretacija na ovakvim mjestima i važno mi je da vidimo možemo li mi o tome govoriti kao ne-profesionalci – da li treba da nastavimo da gradimo i ovakav način memorijalizacije, uz sve probleme koje to donosi.

- Ta Nusretina snaga, da je u mogućnosti da napravi iskorak od mržnje, da baštini ono kako djeluje. Isto bih uputio i Edinu, za njegovu upornost, da je neko ko je preživio patnju, da pouku nosi bez mržnje i da je konstruktivan. Poražavajuće mi je da smo mi i danas još uvijek alternativa. Treba to raditi bez obzira na to, jer je to upozorenje za buduće generacije.

- Svakako bih da zahvalim Edinu za strpljenje, volju i vrijeme. Od tebe smo naučili toliko stvari koje u Beogradu nema šanse da čujem. Neko je spominjao da je Nusreta dobila podršku a neke druge žene nisu. Nije ni ona, ona nije zvanično prepoznata kao žrtva, nema podršku od države. Nije mi prvi put ni u Jasenovcu, ni u Prijedoru, ali mi je prvi put na Mrakovici. Nisam mogla da ga slušam, tu nema dijaloga, on izrecituje šta on smatra. I zašto bih ja njega slušala, ne mogu. I onda u muzeju prvo naletiš na vladiku, ovo je sve otišlo dođavola. Najveći vrisak mi je Prijedor, jer ta količina sramote koju ja osjećam, to se ne može opisati.

⁵ Spomen-groblje i park revolucije Dotršćina označava i obilježava ustaško stratište u maksimirskoj šumi, u Zagrebu. Procijenjeno je da je ovdje ubijeno oko 7000 antifašista, među kojima 2000 članova KPJ i SKOJ-a. Autor spomen-obilježja je Vojin Bakić. Inicijativa usmjerena na vraćanje spomen-područja u kolektivnu memoriju utjelovljena je u Virtualnom muzeju Dotršćina, autorskom projektu Saše Šimprage.

Četvrtak 29.9.2022.

Sanski Most, Šušnjar, Jama Hrastova Glavica,
Džamija Došci - Gornji Kamengrad, Logor Sanakeram

Sanski Most

„Niste dobrodošli!“

Sanski Most je, baš kao i Prijedor, prije rata bio multietnički grad, Bošnjaka je bilo par stotina više na popisu stanovništva. Sanski Most od Prijedora sada dijeli entitetska granica, Prijedor je u Republici Srpskoj, Sanski Most u Federaciji BiH. Takvo stanje odražavaju i spomenici, pa se njima nastoji pokazati da je Prijedor bio i jeste srpski grad, a da je Sanski Most bio i jeste bošnjački grad. Obilazak smo počeli od spomen kompleksa u centru grada. Spomenik oslobodiocima Sanskog Mosta nalazi se na zelenoj površini usred raskrsnice, i bez prilaznog pješačkog prijelaza.

Edin: Nemam nikakav odnos prema spomeniku i većina ljudi nema nikakvog odnosa, obično kad su te godišnjice, dođe tu dvadesetak političara, najužeg rukovodstva, i predsjednici udruženja boračkih, eventualno nekada ako neku djecu iz neke škole dovedu, pa se to malo pojača. Ono što je zanimljivo, ovo se zove Trg ljiljana. Tako se nije zvao prije rata, bio je Trg Maršala Tita. Ova hortikultura (ukrasna, oko spomenika) je opet ljiljan. I onda čitav ovaj kompleks spomenika samo je za pripadnike dva naroda, odnosno, Bošnjake i Hrvate.

Za spomen fontanu koja je dio kompleksa, Edin kaže da je “čak bila korektna”, bez nekih određenih simbola, bilo nacionalnih bilo vjerskih. Na njoj je pisalo, doduše samo latinicom, “Žrtvama općine Sanski Most 1992-1995.” Napominje da, iako su žrtve dominantno Bošnjaci i Hrvati, ne trebamo zaboraviti da prilikom preuzimanja kontrole nad gradom 1995. od strane ARBiH, nastaju i srpske žrtve. Riječ je o oko 130 civila, što Sanski Most svrstava među tri opštine, uz Sarajevo i Mrkonjić Grad, gdje su Srbi najviše

stradali kao žrtve ratnog zločina. Tako je, naime, utvrdilo Tužilaštvo BiH. A spomen obilježja za ove žrtve nema, kao što ne postoji niti inicijativa koja bi ovu nepravdu ukinula, povratnici su uglavnom starije stanovništvo.

U parku kraj opštine, ispred hotela "Sanus" nalazi se jedna od spomen ploča koje su se ovdje nakon 2000-ih počele pojavljivati jedna za drugom, i bez dozvole. Edin nam objašnjava kako je princip selektivne kulture sjećanja svuda isti. Između ostalog, važno je postaviti neko obilježje ili natpis blizu neke gradske ili opštinske institucije.

Edin: Ti Srbi povratnici koji dolaze da traže dokumente, moraju svi tu u matični ured, moraju proći kraj neke od tih ploča. Ovo djeluje nevidljivo i skromno, a zapravo je okrenuto prema bašti, tu su stolice, to je bilo omiljeno mjesto Sanjana u socijalizmu, tu se pila kafa. To je bilo glavno mjesto u gradu. Tako da ona, iako djeluje ovako da je neprimjetna, ona je veoma primjetna, strateški dobro postavljena, i to je isto poruka: „Niste dobrodošli!“

Dolazimo do spomen fontane, u njoj je blizini i Statua logoraša. Iza statue nalazi se platno/ploča s poimeničnim popisom nestalih i ubijenih sa područja općine Sanski Most, na popisu je 771 žrtva. Statua je izrađena prema figurici koju je napravio jedan od logoraša na Manjači, prikazuje kako su logoraši bili prisiljeni da stoje, pognute glave. Platno je privremeno, iako na tom mjestu stoji 20 godina i polako blijedi. Jasno je istaknuto da je riječ o spisku ubijenih i nestalih Bošnjaka i Hrvata. Na ovom se mjestu organiziraju komemoracije, ali na njih dolazi sve manje ljudi, bez obzira na činjenicu što za to u Sanskom Mostu, za razliku od primjerice Omarske, nemaju nikakvih prepreka.

Kako smo u Sanski Most došli da obiđemo i mjesta vezana uz Drugi svjetski rat, poveo nas je Edin do lokacije objekta u kojem je održano Drugo zasjedanje ZAVNOBIH-a 1944., tijekom kojeg je donesena i Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine. Bio je to Sokolski dom, zgrada koja je 1995. prvo zapaljena, a potom, iz navodno bezbjednosnih razloga, 1996. i srušena. Iako je samo mjesto, zahvaljujući jednom od ukupno tri održana zasjedanja ZAVNOBIH-a, važno u smislu državnosti današnje Bosne i Hercegovine, tek nakon posljednjih izbora ministar kulture Unsko-sanskog kantona najavio je obnovu objekta. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika proglasila ga nacionalnim spomenikom još 2006.

Memorijalni kompleks Šušnjar

Slobodno prepravljanje (h)istorije

Nalazi se na južnim padinama uzvišenja koje se zove Šušnjar, a u blizini starog pravoslavnog, katoličkog i jevrejskog groblja. Nacionalni je spomenik Bosne i Hercegovine. Čine ga ulazni dio, spomen-park s humkama i stazama te uzdignut centralni prostor s obeliskom. Humke-grobnice su zatravljeni brežuljci među kojima prolaze staze, s obostrano poredanim pločicama s imenima žrtava i poginulih boraca NOB-a. Centralni element spomen-kompleksa predstavlja 15 metara visok obelisk, postavljen na čeličnim nosačima, obloge urađene od tankih aluminijskih ploča. Nepravilnih oblika, prema riječima autora Petra Krstića, simbolizira život kao i stradanja naroda ovih prostora za vrijeme Drugog svjetskog rata. Naime, ubrzo nakon formiranja NDH, u Sanskom Mostu je uspostavljena ustaška vlast, a lokacija označava mjesto gdje su pokopane njezine prve žrtve, a potom i ostale. Poimenični popis svih žrtava nikad nije utvrđen, ali kako je kompleks namijenjen svim civilnim žrtvama Sanskog Mosta, tokom cijelog trajanja rata, procjenjuje se da je riječ o između 3500 do 5500 ljudi. Tek 1968. su počele rasprave o potrebi da se izgradi taj kompleks, da bi to konačno bilo i učinjeno 1970. Za idejno rješenje nije bio raspisan konkurs, već su se direktno obratili Bogdanu Bogdanoviću, Vanji Radaušu, vajar iz Zagreba i Petru Krstiću, vajar iz Sarajeva, da oni ponude prijedloge. Izabran je prijedlog Petra Krstića. Pri podizanju spomenika vodila se debata da li je on posvećen srpskim žrtvama koje su na ovom mjestu ubijene i ukopane ili pak svim žrtvama, civilima i pripadnicima NOB-a, pri čemu se, u skladu sa tadašnjom praksom i važećom politikom sjećanja opredijelilo za drugu opciju. Također, iz tog perioda postoje svjedočanstva o nezadovoljstvu porodica ubijenih konačnim izgledom spomenika.

Kada je SDS 1992., sa svojim vojnim i policijskim snagama preuzeo kontrolu nad gradom, na memorijalnom kompleksu su izvršene mnoge izmjene – izgrađen je veliki betonski krst u podnožju grobnica, uz obrazloženje da žrtve koje su sahranjene u spomen-kompleksu nisu bile ateisti, nego vjernici. Nakon toga su uklonjene pločice s imenima poginulih partizana – Bošnjaka iz Sanskog Mosta – približno 20-30 pločica, a ostavljena su samo imena poginulih Srba i Jevreja. Istovremeno je uklonjena i spomen-ploča sa ulaza u kompleks. Nakon završetka rata nastavljena je devastacija kompleksa - ovdje se napasala stoka i slično. Kompleks je raščišćen 2002. godine. Nakon početnih rasprava i natezanja oko toga treba li ponovno, naknadno intervenirati u spomenik, vratiti stare ili čupati druge pločice, obratili su se Komisiji za zaštitu spomenika koja je spomen kompleks zaštitila u stanju u kojem trenutno jest, i zabranila bilo kakve naknadne intervencije. Složili smo se s Edinom da je to dobro rješenje.

Edin: Faktički on je zaštićen sad ovakav, i sa ovim izmjenama... Pogotovu iz tog razloga, šta ćeš uradit? Oćeš uradit opet neku pogrešnu, neku koja je prilagođena sada nekom drugom narativu? Ali ovo je zanimljivo, gledajte, da nema ove intervencije, da je samo srušeno, da je devastirano ne bi imalo istu poruku kao ovo sad što možemo da vidimo. Da vidimo kako su to pokušaji revizionizma, i intervencije u politici.

Centralni element, „Obelisk“, uz bojazan da bi aluminij koji ga oblaže mogao biti opljačkan, predstavlja opasnost jer njegovu čeličnu konstrukciju nitko dosad nije restaurirao i zaštitio, te spomeniku prijeti urušavanje, iako je, kaže Edin, „pravljen za vječnost“. I ovaj je spomen-kompleks, kao i onaj na Mrakovici, izgrađen dobrovoljnim priložima građana.

Jama Hrastova glavica

Da se ne zaboravi

Nastavljamo prema jami Hrastova glavica. Lokalitet se nalazi u šumi, riječ je o prirodnoj jami, dubokoj više od 20 metara, kod sela Podvidača u opštini Sanski Most. Specifičnost ovog mjesta jest da ono nije samo masovna grobnica, već i mjesto zločina, egzekucije. Zatvorenici logora Keraterm, koji su preživjeli masakr u sobi 3, prebačeni su 4.8. u logor Omarska. S obzirom da je za sljedeći dan bio najavljen dolazak ekipe britanskih novinara, 120 logoraša dopremljenih iz Keraterma i još šest logoraša, među kojima je bio i znameniti prijedorski ljekar dr. Esad Sadiković, tog 5.8. rano ujutro ukrkali su u autobuse i doveli blizu ovog mjesta. Šumskim putem su ih vodili do jame, gdje su ih, vezane po trojicu metalnom žicom, ubijali i bacali u jamu. Ibrahim Ferhatović, jedini zatočenik koji je uspio pobjeći, opisao je način egzekucije ljudima koji su ga pronašli nakon što je bježao i lutao po okolnim šumama.

Edin: On je vidio da im pucaju u glavu i da padaju u tu jamu i to je bio trenutak u kojem se on oteo, on je bio ranjen i čak mu je neki od tih mještana iz tog sela Podvidače pomogao, previo ga je i uputio u šume, tamo prijedorske gdje je još bilo puno ljudi koji su se krili u šumi. Ono što se desilo je da je on tu svoju priču ispričao, ali je onda u „čišćenjima“ tih šuma kasnije ubijen, njegovo tijelo je pronađeno, ekshumirano je na drugom lokalitetu, ali ostala je ta njegova priča da su u nekoj jami, nad nekom jamom pogubljeni. I onda tragom te priče smo mi obišli sve, samo su nam lovci pomagali, koji su znali za postojanje tih jama... i na kraju je locirana, po opisu kako je on dao. Pomogli su i neki Srbi, mještani koji su dali informacije o toj jami, ona je '98. locirana.

Oko okolnosti ovog zločina još uvijek nije provedena ozbiljna istraga. Lokalitet pripada Unsko-sanskom kantonu odnosno Federaciji BiH, nadležan je sud u Bihaću. Edin nam priča o tome da je upućivao dopise i krivične prijave, pa je prije pet godina započela neka istraga, ali je to, iznenađujuće, rezultiralo otvaranjem istrage i podizanjem optužnice za zločin nad drugom jamom, jamom Lisac.

Spomenik su odlučili podići, s jedne strane kako bi, obilježavanjem i komemoriranjem, izvršili pritisak na Tužilaštvo, ali i kako bi zaštitili sam lokalitet. Naime, postojala je opasnost da netko tijekom komemoracije u jamu upadne. Za idejno rješenje obratili su se sanskom arhitekti Harisu Zuliću.

Spomenik je izgrađen 2012. godine, dobrovoljnim priložima. Najveći pojedinačni donator bilo je Udruženje Prijedorčanki Izvor, nije bilo pomoći politike, vlasti. Iako je Edin bio jedan od inicijatora izgradnje spomenika, na komemoracije više ne dolazi.

Edin: Ne dolazim na komemoracije, ali dođem često kad je neka prilika, ili dođem sa kćerkom, ali ne dolazim iz razloga što političari drže govore na tom mjestu. Pomenuo sam taj detalj, da policija Unsko-sanskog kantona, čija je to bila obaveza, nije uradila ništa. Da bi ovdje ministar iz Sanskog Mosta, ministar unutrašnjih poslova, govorio kao mi nećemo dozvoliti da se ovakvi zločini zaborave, a to ministarstvo njegovo nikada ni najmanji napor nije uradilo da se zapravo dođe do toga ko su počinitelji.

Džamija Došci - Gornji Kamengrad/ Sanakeram

Šehidsko spomen-obilježje džemata Došci-Gornji Kamengrad nalazi se na putu kojim se vraćamo prema Sanskom Mostu, na parkingu ispred mjesne džamije. Lokacija obilježava mjesto stradanja troje od 17 ubijenih i poginulih u ovom džematu⁶. Početkom oktobra 1995. srpska je vojska u dvorištu obližnje kuće streljala Ešrefa i Hasniju Hodžić i njihovu devetogodišnju unuku Tehvidu Kičin. Spomen-obilježje izgrađeno je u sjećanje na 15 civila i dva vojnika Armije BiH. Edin napominje kako je time učinjena dvostruka šteta – onima koji su svjesno dali svoje živote kao pripadnici Armije RBiH, ali i onima koji su bez ikakvog razloga ubijeni, kao civili, svjesno ih postavljajući u istu ravan.

U haremu (dvorištu), nalaze se i ostaci porušene džamije.

Na ploči koja ovdje stoji piše:

Sagrađena god. 1966.

A srušena 27.03.1993. u 19:15h

Od strane komšija Srba

Ovaj ostatak minareta

Neka služi budućim pokoljenjima

Kao vječna pouka

Čovjek nikad ne može biti siguran koja je to vječna pouka koju nastojimo naučiti na ovim mjestima.

Na području Sanskog Mosta, samo u toku 1992. godine, porušeno je 27 džamija, tri mesdžida, jedno turbe i musalla⁷.

Na samom ulazu u Sanski Most, uz javni put u Husimovcima, nalazi se još jedna spomen ploča. Posvećena je ubijenima u logoru Sanakeram, na čijoj površini se nalazimo. Fabrika keramičkih pločica Sanakeram je u septembru 1995. godine pretvorena u koncentracioni logor za preostale Bošnjake koji nisu bili protjerani s područja sanske općine. U noći sa 9. na 10. oktobar, samo dan prije nego što su jedinice Armije RBiH ušle u Sanski Most, grupa srpskih vojnika iz prostorija Sanakerama izvela je grupu logoraša. Streljali su ih u krugu fabrike.

Ploča se nalazi prilično udaljena od samog objekta nekadašnjeg logora, na drugom kraju dvorišta. Edin nam priča kako su je nekoliko puta premještali, to je tražio novi vlasnik privatizirane fabrike, budući da tako nešto može utjecati na njegovo poslovanje.

6 Džemati su osnovne organizacione jedinice Islamske zajednice i čini ih, po pravilu, najmanje 100 muslimanskih domaćinstava koja žive na jednom području

7 prostor za obavljanje molitve na otvorenom

Radionice

Željeli smo zaokružiti sve što smo vidjeli i čuli, razgovarati o tome kakav je utisak na nas ostavilo ovo sasvim neobično putovanje u prošlost, bližu i daljnju. Suočavamo li se s prošlošću, zašto je to važno i čiji je to zadatak, sada i u budućnosti?

Dodatni pogled su nam dali, i svoje iskustvo sa nama podijelili, ratni veterani na radionici koja je uslijedila.

Nekoliko impresija učesnica i učesnika o obilasku Sanskog Mosta:

- Čovjeka zaboli kako jedan pojedinac može da izvede, da sačuva sjećanje, za razliku od niza primjera loših. Kada Edin pored svih pritisaka može da opstane, i da čuva kult sjećanja – to mi je najveći utisak. Fascinantno mi je sve to. Mogu samo da zamislim kako je na ostalim mjestima.

- Kako jedna organizacija Udruženje logoraša Sanski Most može da napravi potpuno dva različita natpisa na dvije spomen ploče. Jednoj je fokus na žrtvama, u odnosu na onaj u centru grada.... Pojašnjeno je da je Edin autor teksta na ploči na jami Hrastova Glavica, dok je na drugoj ploči to došlo od ljudi iz udruženja. Ali tačno je da su na obje ploče potpisali Udruženje. Važno je da vidimo da su promjene moguće.

- Postoje heroji rata, ali meni važniji i heroji mira. Vi ste Edine jedan od njih.

- Na velikom broju spomenika generalizuje se slika o jednom narodu – Srbima.

- Najveći utisak mi je tretiranje žrtava. Dok nisam ovdje došla nisam mogla da steknem utisak o tome. Rezanje delova spomenika, Nusreta govori kako komšije ne mogu da pričaju sa njom, gomila jama. Čudimo se otkud danas takav odnos prema žrtvama. Ako bi se susreli sami sa sobom, krivica, sram, odgovornost, psihološka perspektiva... da, ljudi odbacuju svoju senu, svoje niže ja, ja sam dobar, ne žele da se suoče sa tim da sam i ja samo čovjek... Hvala Edinu. Divno je to što je tokom vođenja naglašavao koji spomenici su žrtvama, a koji borcima... povlačim paralele sa mojim iskustvom, gdje mislim da su transgeneracijske traume jako važne.

- To što se vjerske zajednice miješaju. Prijedor, centar grada – SPC. Ispred džamije stoji “vaše komšije – Srbi”. Najveći me strah toga jer stvara novu mržnju.

- Preuzimanje prvog lica množine, MI. Ne postoje neki drugi ljudi koji misle drugačije... Čak i kada počinje natpis na spomenicima informativno, završava sa MI. Posebno mi je ostao fascinantna onaj „mobilni spomenik u Sanskom Mostu“. Jako sam bila ljuta kada sam vidjela ploču ZAVNOBIH... Ledina na kojoj je smeće. Nečitljivost ploče... kao da je namjerna!

- Dvije stvari. Besramne prepreke i osveta žrtvama iz prošlosti. Komšiluk Keraterma i Hrastova glavica gdje smo bili... komšije koje nisu ništa čule... gdje su ti ljudi i kako žive, volio bih da znam.

- Mnogi ljudi nisu izašli iz tog mentalnog sklopa ni dan danas. Nisu dovoljno jaki da izađu iz toga. Treba mnogo napora, to traje, okolina nije naklonjena tome, politike takođe utiču, ne podržavaju. Ja ih mogu razumijeti gdje su, ali to ne znači da ih opravdam. Okolina je problem. Narativi se perpetuiraju

- Najjači dojam mi je kultura sjećanja u BIH, kad se sve to vidi dojam je jači. ZAVNOBIH nije slučajno, kao što je npr. mnogo spomenika u Hrvatskoj odletjelo u zrak.

- Povezivanje teksta iz Kurana sa onim što se desilo – ubice - nevinih... Kao da se čeka na osvetu. Nije mi jasno kako se nisu sa nekim posavjetovali. Dojam mi je da je to pisao neko ko nema obrazovanja ili je pak namjerno. To mi je bilo najgore.

- Prvi put sam obratila pažnju na groblje pored Šušnjara. To je partizanski kraj. A samo je jedan spomenik bez krsta. Ili sam ja pogrešno učena ili je to zaista tako... ostala sam zbunjena...

- Ja razmišljam o tome kako imamo tri društva podijeljena po nacionalnoj osnovi, ali da je to čak dobra stvar jer možemo da učimo iz nje. Alternativa je jednonacionalno društvo iz koga je teško učiti. Granična područja omogućavaju prostor da se nešto radi. Ja se npr. svako jutro vozim do posla Putem mladih muslimana, a vraćam se ulicom Draže Mihailovića... Dobra je podjela, ako je druga opcija da nema Drugog. Šta je po tom pitanju sa Kosovom ili Hrvatskom ili Vojvodinom?

✓ Metoda Barometra

Odrede se dva pola u prostoriji, na primer jedan zid predstavlja jedan pol – maksimalno slaganje sa izjavom, a suprotni zid suprotan pol – maksimalno neslaganje sa izjavom. Takođe, može se na jednom kraju prostorije postaviti papir na kome piše *Slazem se*, a na drugom kraju papir sa *Ne slazem se*.

Postoji i čitav niz pozicija između ova dva pola. Voditelj pročita prvu izjavu, a učesnici stanu u barometar na mesto koje odražava njihovo mišljenje, tj. slaganje ili neslaganje sa izjavom. Potom nekoliko učesnika pojasni zašto su zauzeli tu poziciju. Pojašnjenja idu s jednog kraja barometra ka drugom, ali se smer kretanja (od *Slazem se* ka *Ne slazem se* i obrnuto) može menjati od izjave do izjave. Potom se prelazi na sledeću izjavu.

Važna uputa je da se ne osvrćemo na to šta su drugi rekli, već da pokušamo da artikulišemo svoje mišljenje, bez izražavanja slaganja ili neslaganja sa drugim osobama u barometru. Osoba koja vodi vežbu ne postavlja pitanja i ne ulazi u dijalog sa ostalima. Cilj korišćenja metode barometra nije traženje tačnog rešenja, već razmena mišljenja i uvid da naizgled bliske pozicije mogu imati sasvim različito utemeljenje, kao i da naizgled različiti stavovi mogu imati suštinski blisko utemeljenje, dok je pokušaj da se drugi razume ključan za utvrđivanje bliskosti i razlika

Izjave:

1. Više me bole žrtve moga naroda.
2. Osjećam odgovornost za zločine počinjene u moje ime.
3. Moje društvo se svakodnevno suočava sa prošlošću.
4. Izgradnja mira je zadatak historičara.

Više me bole žrtve moga naroda.

- U društvu sam gdje sam sve vrijeme učen da smo mi žrtve i borim se sve vrijeme sa time. Stao sam na ovaj pol jer sam tako učen od malena, ali evo i ovih dana se borim sa tim...

- Znam da i drugi pate, ali sam stao ovdje jer eto imam prilike da više razgovaram i slušam o žrtvama mog naroda.

- Nemam osjećaj svog naroda.

- Isto nisam imala osjećaj svog naroda, ali mogla sam da se povežem sa žrtvama svih naroda.

- Da nije mog ličnog porodičnog iskustva vjerovatno bih bila ovamo, skroz na 'ne slazem se'.

- Nemam neki veliki osjećaj pripadnosti. Ali kad se nešto desi npr. u užem YU krugu osjećaj mi je veći nego van tog kruga. Nema šansi da razvijem isti osjećaj kao za ljude unutar YU kruga.

- Imam krivnju ukoliko vidim da se neko patio više. Identifikujem se sa žrtvom, lični gubici mi nisu stvorili osjećaj da nekog drugog manje osjećam.

- Žrtva je žrtva i tako će biti uvijek.

Osjećam odgovornost za zločine počinjene u moje ime.

- Ne vidim razlog zašto bih se osjećala krivom, ni najmanje. Ja sam tek rođena kad su ratovi počeli.

- Ja se ne osjećam odgovornim za zločine, ali odnos spram tih zločina, za to moramo biti odgovorni.

- Ne osjećam se odgovornim za zločin. Odgovornost moje generacije je da upitamo naše očeve šta su radili u tim ratovima.

- Nemam krivnje. Bilo mi je 7 godina. U svojoj zajednici promoviram mir, ali ne na način da provociram zajednicu... jer je opasno kada počinjete prozivati.

- Stao sam na pola jer nisam rođen u vrijeme ratova. Ali žig koji mi je stavljen na narod... eh vi ste zločinci, uvijek će me to kroz život pratiti.

- Imam osjećaj da moram da se autujem i da je to prvo što moram ispričati... o Kosovu, ko je prvi počeo rat, Srebrenica... Umoran sam od toga ali i od toga da razumijevam svoje.

- Ja sam bila mlada u toku ratova. Neki moji vršnjaci su činili zločine. Imam odgovornost prema tome kako se danas interpretiraju zločini i krivo bih se osjećala da ništa tim povodom ne uradim.

- Suočavanje sa napadom na Dubrovnik. Ja sam pravio lekcije za djecu vezano za tu epizodu crnogorske istorije. Nje se sramim, iako sam bio dijete i nisam mogao učestvovati u tome.

- Mene je u ratovima zadesila porodična tragedija. Jedno vrijeme sam bio u ratu sa puškom u ruci. Osjećam odgovornost za ubijene dječake Petra i Pavla koje su ubili pripadnici vojske u kojoj sam ja ratovao, iako ja nisam bio dio te jedinice.

- Bio sam dovoljno mlad da bih počinio ikakvo zlo. Ali dobro pamtim mržnju koju sam imao. Mi smo kao djeca išli da demoliramo kuće. Da je rat potrajao možda bi bili spremni na sve. Danas kada idemo „drugima“ na komemoracije, osjetiš odgovornost koja se prenosi i na tebe...

Moje društvo se svakodnevno suočava sa prošlošću.

- Mi smo kao centar za suočavanje s prošlošću svakodnevno prozivani da smo mrzitelji svega hrvatskog. Po tom pitanju smo kao društvo ne na dnu, nego u minusu. "U obrambenom ratu se ne može počiniti zločin" više nije dominantan narativ/stav, ali je i dalje prisutan jako.

- Pre deset godina mi se čini da je bilo bolje mnogo po tom pitanju u Srbiji. Ja danas samo mogu da podelim osećaj da je situacija sve gora i gora.

- Svaki dnevnik počinje time da su neki srpski vojnici stradali.

- Šta podrazumijeva "moje društvo"? Država, prijatelji...? Šta je svima zajedničko, jeste da toga nema. Sa ljudima sa kojima se družim bar znamo šta se dogodilo, ali za okolinu te stvari nisu tema, ne vidim da se išta o tome govori.

- Ako suzim ovaj pojam moje društvo, onda sam malo više ovdje, ka sredini. Ako suzim na svoju koleginicu kojoj mogu da kažem gdje sam bila i šta sam vidjela i čula. Ali generalno sam ipak više na 'ne slažem se'...

- Moje društvo se prisjeća svoje žrtve. Taj segment suočavanja s prošlošću fercera, ali ostalo ne baš.

- Svakodnevno se teme pojavljuju, posebno pred izbore. Suočava se, ali na neadekvatan način. Imam aktivistički krug koji priznaju i moj i tuđi zločin što mi je satisfakcija.

- Nemoguće je da se ne suočavate sa prošlošću. To vas zatiče svuda, u školi, na ulici, u parku... Kako se suočavati sa prošlošću je pitanje? Na konstruktivan način, jer ovo ljudi više ne mogu da podnesu, razlog iseljavanja – ti isti se ljute ako kreneš na drugačiji način – dosta je više, čačkate stalno... kako?
- To se u BiH zove izborna kampanja.

Izgradnja mira je zadatak historičara.

- Da je bilo koja profesija u pitanju isto bih stao na ovaj pol. Istorija je korištena kao gorivo za rat. ... da budete u sredini, u balonu objektivnosti, da nećete proizvesti efekat na društvo – to je nemoguće.
- Nisam istoričar. Priča i istorija su sinonimi, pričanje priča mnogo znači.
- Svi slojevi društva su odgovorni: naučnici, istoričari, umjetnici... ali naučnici su dijelom zakuvali čorbu i treba nam njihova pomoć da se iz te čorbe iskobeljamo.
- Ja kao istoričar znam da ima mnogo propagandnih istoričara koji su podlegli ideologijama. Onda oni svakako ne treba da imaju taj zadatak. Nema svrhe.
- Političari manipulišu traumama ljudi koji su preživjeli ratove. Zato mislim da treba psihološka podrška.
- Ne samo istoričara, nego i dodatni niz pitanja. Ograničenja istorijske nauke, YU historiografija, koja je imala up i down je nestala u roku od par godina 80-ih. Politika je uzela primat i diktirala sve... Svi istoričari u jedan koš... optuživali su nas da smo mi krivi što ne pišemo o tome što je štetno i što može da obeshrabri druge.
- Podjele među istoričarima. Kao oni sami među sobom ne mogu da izgrade mir, kako mogu u društvu? Odgovornost je svakog pojedinca da gradi mir, a ne samo istoričara.
- Svaka nauka treba da govori istinu.
- Svaka individua je važna i za suočavanje s prošlošću i izgradnju mira. Jezik i književnost su mi tu mnogo perfidniji od historiografije. Ponosna sam na istoričare koji preispituju i svoj položaj i svoju ulogu.
- Izgradnju mira ne bih povjerio Borisu Radakoviću. Istorija je važna da razumijemo prošlost, istoriju ovih naroda i krajeva.
- To je zadatak historičara i točka. Tako sam čula izjavu. To je i moj zadatak. Oni su važni, ali ja u svojem radu ne mogu čekati 20 ili 30 godina da utvrdite činjenice i dokaze, jer radim sa osobnim historijama.
- Smatram da istoričari treba da rade po pravilima struke, odgovorno i pošteno. Ali ne i da je to obaveza istoričara.

✓ Razgovor s ratnim veteranima

Amer Delić, nekadašnji pripadnik Armije RBiH
Đoko Pupčević, nekadašnji pripadnik Vojske Republike Srpske
Zvonko Lucić, nekadašnji pripadnik Hrvatske vojske

Neposredno pred razgovor upoznali smo učesnike s našim radom s ratnim veteranima, nakon čega su pogledali reportažu RTL-a o posjetama ratnih veterana mjestima stradanja. Centar za nenasilnu akciju, naime, već duži niz godina organizuje posjete grupe ratnih veterana iz Hrvatske, Srbije i BiH mjestima stradanja civila i vojnika tokom posljednjeg rata u BiH. Osim prisustva na zvaničnim komemoracijama na koje dolazimo na poziv domaćina, organizujemo također i zajedničke posjete mjestima stradanja. Posjete se organizuju u partnerstvu sa veteranskim asocijacijama i grupama iz svakog mjesta koje se planira posjetiti.

Posjetama stratištima i neobilježenim i obilježenim mjestima zločina želimo zajednički odati počast žrtvama, civilnim i vojnim, bez obzira na njihovu etničku i vjersku pripadnost. Takođe se želimo zajednički upoznati sa različitim lokalnim kontekstima i dešavanjima u toku ratova 90-ih. Ideja je da se u svakom mjestu posjete ona mjesta stradanja koja imaju poseban značaj za tu lokalnu sredinu, kao i mjesta koja su tabuizirana, koja su postala mjesta poricanja, i gdje postoje kontraverzne informacije oko toga šta se na tom mjestu desilo. Posebnu snagu imaju inicijative koje su usmjerene ka posjetama mjestima stradanja „druge strane“, mjestima koja čuvaju pamćenje na žrtve drugoga kojima takođe treba odati priznanje i počast. Time možemo napraviti prostor da jedni druge opet gledamo kao ljude,

a to je neophodno želimo li u budućnosti život u miru za sebe i svoju djecu. Nakon posjete uobičajeno organizujemo zajednički sastanak, kao priliku za dodatna pitanja i diskusiju o svemu što smo tokom posjeta vidjeli i doživjeli.

Naši gosti su nam se kratko predstavili, odakle su i u kojoj su vojsci ratovali, i kako su se uopšte našli u toj situaciji, da uzmu pušku u ruke, ali i da se opredijele za mirovni angažman nakon rata.

Zašto ideš na mjesta stradanja/spomenike, grobove svojih neprijatelja? Zašto ovo radiš?

- Nukleus je da uvažavamo jedni druge. Instinktivno ti dođe, ljudski. Velika šansa za naše društvo, da odgovornost postoji i da ne odbacujemo našu odgovornost. Ja sam se i u ratu sastajao sa neprijateljem, još tad sam shvatio da nije u redu, da će doći vrijeme da vidimo đe smo, šta smo – korak koji je neophodan. Čast mi je bila otići kod svih tih ljudi... uvode te u svoj svijet, pa im ponekad bude neprijatno zbog simbola u njihovim prostorijama, jer mogu da me uvrijede.

- Raspon između prije ratnog vremena i ovoga sada, ogromna je razlika. Kad sam bio u JNA '85/'86 vojska mi je bila glupost, traćenje vremena, uzalud potrošeno vrijeme. 90-tih dolazi u javnost i u javno mnjenje strah. Kad sam radio u Slavoniji gledao sam kamione pune ZNG-i⁸kako idu u Vukovar. Tada se opredijelite da nema druge opcije, zbog količine straha, odmah ste uvučeni u sve to. Ja sam mali čovjek i šta ja imam od toga što sam Hrvat i živim u Hrvatskoj. S vremenom dođete do toga da oni koji bi trebali brinuti o društvu, brinu o sebi.

Pred sam kraj rata (u periodu zagrebačkog sporazuma) bio sam na Ciganskim livadama blizu Gornjeg Vakufa na smjeni. Odjednom tenzije trebaju splasnuti. Jedan dio moje ekipe na 50 metara razdaljine odnose konzerve i cigarete i počinju razmjenjivati. Meni je to tada bilo strašno. Osuđivao sam te ljude jer sam bio formiran drugačije. To je taj mali nukleus odakle sam ja počeo drugačije razmišljati i počeo učestvovati u svemu ovome... to me promjenilo...

- Samo smo ljudi. Sa vrlinama i manama. Ima loših djela, a nema loših ljudi. Za vrijeme Drugog svjetskog rata pobijeno je 150 ljudi iz mog kraja, strijeljano na Savi. Mi smo prije rata bili u rezervi u JNA, išli na obuke, ja sam u Karlovcu služio vojni rok. Ostale su mi samo lijepe uspomene na taj period. Živim u Šamcu, na samoj granici sa Hrvatskom. Tih godina kreće bombardovanje, dolaze izbjeglice kod mene kući, iz Vukovara i Borovog Sela. To me odmah vratilo u prošlost, u rat. Jako smo blizu Vukovara...

Pozvan sam sa ostalima da branimo selo, vozio sam bager, a šef mi bio Hrvat... Stražarili smo na Savi, dežurali, čekaš sa puškom nekoga i možeš da pucaš, a ne znaš na koga... 16.4. počelo i kod nas i svi smo bili jako angažovani. Po mojoj kući su padale granate, pucalo se, pucali mi po traktor... jedno vrijeme sam bio na liniji i ranjen sam, preživio sam nešto što čovjek ne može da preživi. Tada je to bilo junaštvo. Sada se pitam zašto mi „neprijatelji“ ne bi obišli jedni druge. Imao sam i prije rata prijatelje sa svih strana, zašto da prekidamo ta prijateljstva. Tako da kad sam dobio poziv od CNA ja sam se odazvao.

Kako se osjećaš kad dođeš na mjesta stradanja?

- Za mene je to teško, emotivno zahtjevno i oslobađajuće istovremeno. Porodicama je značajno i to što dođemo. Upoznaš se sa ljudima, sa kontekstom, kako im je bilo... Osjećam da sam u humanoj misiji, da širim dobro, sa ljudskim licima budemo jedni prema drugima. Stalo mi je da doprinesemo izliječenju, da pokažemo saosjećanje drugima. Ja sam bio u Skelanima, mjestu gdje su Srbi stradali. Meni je kao pripadniku ARBiH bilo važno da odam počast tim žrtvama, da kažem, ljudi, ima nas sa svih strana. Na primjer, čak i ako postoji nelagoda prilikom pregovora (o dolasku u posjetu ili na komemoraciju), ali na kraju se kaže, dođite, nama niko ne dolazi. To su važne stvari, bilo gdje da se dođe je važno, jer ljudima to znači. Samo da napomenem da ovo što obilazimo stratišta nije došlo spontano već smo kroz proces došli dovdje.

- Nije nam lako. Emocije prorade i tuga i žalost kada vidite imena i godišta stradalih. Šta bi bilo da su svi ti ljudi živi? Koliko je to porodica? Nije nimalo lako na bilo koji spomenik da se ode, sve žrtve su žrtve. Živjeli smo u tim vremenima, svi smo pucali na nekoga, bili na prvim borbenim linijama. Imamo košmarne snove, posljedice su razne, datumi kojih se sjećamo itd. Najteže mi je kad odem na mjesta stradanja koja je počinila moja vojska, osjećam odgovornost iako nisam ja počinio to.

⁸ Zbor narodne garde je paravojna formacija pod zapovjedništvom hrvatskog ministarstva odbrane, koja je između maja i septembra 1991. djelovala kao de facto vojska RH.

- Ja sam imao 27 godina '91. Iduće godine punim 60. Odbiti kada postavljaju uslov da se neko nekome mora ispričati, jer trebalo bi biti da se neko nekome može slobodno obratiti bez nagovora ili odobrenja. Na komemoracijama na koje idemo se čuje dio narativa koji je prilično nacionalno ostrašćen. Ali kada dođe jedna mješovita grupa veterana, takvih narativa ili nema ili se namjerno ublažuju, vade druge govore... Na osobnoj razini mi je važno što sudjelujem u ovome. Bio sam na mnogim mjestima po BiH, a nisam obišao ni dvije trećine mjesta stradanja. Na tim mjestima te ponekad teške stvari obuzmu, ali zbog ljudi koji ti se poslije jave, kad dođeš u taj kraj, kad se pojavite i izjavite sućut, oni se odjednom od drugorazrednih građana, osjete kao osobe. Onda je to jedna druga razina, da im se i na taj način pomogne.

Vas trojicu gledati jedno je iskustvo nevjerovatno iscjeljujuće. Kakve su reakcije okoline na to što radite i pokušaj da razumijete druge, jer rušite dominantan narativ?

- Kada sam krenuo mnogi su me osuđivali. Mnogi me i podržavaju. Ja samo sa argumentima izađem i one koji me osuđuju za čas vratim na svoje mjesto. Čovjek treba da ima samo volju... npr. znam ljude koji nikad nisu otišli ni 50 metara dalje, jer kažu šta ću ja tamo, zašto? Ja svuda gdje treba odem, samo um i volja treba, oni mogu sve.

Jesu li vam ikad lijepili etiketu?

- Mene svi znaju. I znaju da nemam dlake na jeziku. Bio sam rangiran visoko u boračkoj organizaciji. Nisam nikom zla nanio, ako mogu šta pomoći tu sam. Ako hoće nešto da se svrsta u drugi kontekst ja odem sa njim da vidim ko je to rekao i zašto...

- Ja sam mlad i u rat ušao i mlad počeo da radim ovo što sad radim. Imam veliku podršku od strane porodice, supruge, od mog oca. U početku nisam ni računao na podršku. Najbolji je moj stari koji mi kaže 'Bravo! Isus i Muhamed su pozivali na mir', a partijska knjižica mu iz džepa viri. Da podijelim jedno iskustvo koje sam imao s njim. Probudim se usred noći i vidim njegovu siluetu kako izlazi iz sobe. Pitam ga sutra ujutro šta je radio i poslije kraćeg nagovaranja, kaže, htio sam ti slomiti nogu da više ne ideš na liniju... Supruga takođe ima puno razumijevanja. Imao sam naravno i one koji se protive tome šta radim, ali ja kažem ljudi polako, saslušajte ljude šta kažu na terenu, drugačije je to kad se ljudi lično čuju.

- Kao RVI rješenje dobijete od ministarstva branitelja. Bez HVIDR-e⁹ ne možete dobiti iskaznicu... Nakon nekog vremena kad sam shvatio da je HVIDR-a formirana za potrebe politike isključite se iz toga i samim tim izgubite dio ekipe. Obitelj mi je tu sasvim druga priča, nakon nekog vremena poneko nešto pita, ali podrška je tu sve vrijeme.

Tokom rata u BiH ljudi koji su vas tjeroali da ratujete su profitirali. Koliko vas to zaboli kad čujete da su ljudi stvarali ogromno bogatstvo, a vi bili na prvoj liniji rata ?

- Naučio sam ja i prije rata ko profitira, a ko ostaje sirotinja. Kapital se u ratu oplođuje. Znalo se naravno i u toku rata ko je mogao da zaradi milione. Sad, zaboli mene, ali sam naučio da se nosim sa time.

- Nemam dlake na jeziku niti oraha u džepovima. Nisam popularan u mnogim krugovima, zato npr. moja djeca ne mogu dobiti posao. Ćerka mi je u Njemačkoj, otjerana. Ne može mi niko ništa reći, a ja svakom mogu reći istinu u oči. Ne volim neistinu. Rat smo preživjeli trebamo razmišljati o svojoj djeci da se nikad više ne ponovi.

Da li vi kroz angažman imate želju da strgnete stigmatu sa ratnih veterana? Stvara se utisak da su vojske i policije odgovorne za rat. Niko nije izveden pred sud: ni jedan ideolog, novinar, istoričar... Čini se da je veteranima vojske i policije nametnuta odgovornost za izazivanje rata?

- Svi osjećamo odgovornost. Ja znam da nisam počinio ratni zločin. Rat su nam nametnuli drugi. To je moja teorija iza koje stojim i dan danas. Sad, za razliku od prije rata, sve je preživljavanje i ko radi, rastjerani su po svijetu. Čemu je sve ovo doprinijelo, političari žive u našim državama, obični ljudi dovedeni su na ivicu egzistencije. Pred svake izbore zveckaju oružjem, prave atmosferu devedesetih, vraćaju nas 30 godina nazad. Volio bih da smo svi imali malo drugačiju svijest.

- Ne bih govorio da sam pod prisilom otišao u rat. Ja sam bio pripadnik ARBiH. Za početak rata smatram da ne snosim odgovornost... Teško je sa lokalnog konteksta reći ko je počeo rat, npr. u mojim

9 HVIDR - udruga hrvatskih vojnih invalida Domovinskog rata

Zavidovićima. Haris Silajdžić nije izveden pred lice pravde iako je pozvao strane plaćenike, da li se mi moramo za to osjećati odgovornima? Ti ljudi su došli dobro opremljeni, dobro naoružani. To je sve ostalo maglovito. Ostaje da se pohvataju i kazne direktni počinioci, mada ja sve manje nade imam da će se to u nekom značajnijem dijelu desiti.

- Iz perspektive u kojoj je 1/4 ili 1/5 teritorije okupirana i stanovništvo protjerano i gdje se vodi odbrambeni rat, u tom kontekstu se pitam zašto me uopšte to pitaš. Mada je s druge strane dosta stvari sakriveno i skrajnuto pod tepih. Pravosuđe nije dosta toga riješilo, a i nema volje da se rješava. Kada prođe evo već 30 godina od tada, šta očekivati?

Hvala! Velika ste inspiracija! Pratim vaš rad i uvijek me gane. Svojim primjerom pokazujete da ljudi mogu drugačije. Pokušala sam doći kada ste bili na komemoraciji u Varivodama i Gošiću i još uvijek to želim. Imam dva pitanja i referiranje na reportažu.

Jeste li imali neka pozitivna iskustva tokom rata koja su vas motivisala na ovaj rad? Odajete počast i civilima i pripadnicima vojski? Je li to bilo ikad pitanje? Je li ko od vas odustajao zato što se ide i neprijateljima?

- U ratu sam već imao prilike da se sretnemo s neprijateljem. Upoznao sam čovjeka na liniji, razmjena cigara, čovjek iz Kaknja. Kasnije se sretali po 3 ili 4 sa jedne i druge strane. Pričali o fudbalu, ljetovanjima itd. Kažemo jedni drugima kada nailazi opasnost, kad dolaze snajperisti ili neki vod sa strane. Međutim, to je nakon nekog vremena otišlo u švercovanje. Trajalo je par mjeseci to iskustvo, dok se nije počelo zloupotrebjavati. U osnovi je ta potreba bila ljudska, nemam cigara idem da ih uzmem od njega, pa nek me i ubije.

- Bilo je ljudi koji nisu bili spremni da idu na komemoriranje vojnika. Nije ih to spriječilo da dalje opet sarađujemo, ali ih ne krivim zbog toga. Mi odajemo počast ljudima, žao nam ljudskih života.

- Na svim spomenicima su samo žrtve. Ja se time vodim kada polažem cvijeće i poklanjam se svima. Na sve tri strane. Svi smo krivi, neko manje neko više, za to šta nam se desilo.

Šta se to desi sa čovjekom pa preraste u životinju? Šta vi kao borci mislite o tome, kako se ljudi pretvore u zločince?

- Ja imam prijatelja koji je bio ubica. Bio je sklon vršnjačkom nasilju i nasilju prema ženama. Oba ubistva koja je počinio bila su kafanska, za oba je osuđen i odležao je kaznu. Imao sam priliku da razgovaram sa njim. Jednom kad sam se rastajao rekao, ja odoh kući ne mogu više, on mi je odgovorio 'Tebi je lako, ti ćeš da spavaš, a meni će doći ona dvojica, ja moram sa njima pričati do ujutro'.

Rođena sam u deceniji posle rata. Detinjstvo mi je bilo prožeto pričama o ratu. Stvorilo u meni strah od rata, iako ga nisam direktno proživjela. Kakvo je vaše mišljenje bilo o ratu, pre, tokom i posle rata? Šta možemo da naučimo?

- Šta sam mislio kad sam pošao u rat? Velika medijska kampanja je bila sve vrijeme, jaka podloga prije polaska u rat. Prvi tvoj impuls je bio je... im, samlećemo mi njih, neće to trajati ni 3 mjeseca, kad ono 3 godine... Kad rat stane, ti si niko i ništa, pa što si ratovao, ko te tjerao, pa odgovaraš na provokacije, pa si kratkog fitilja, 95% smo bili u ratu, a njih 5% nisu osjetili rat. Definicija svega je da smo potrošna roba, topovsko meso... oni koji su došli na vlast posle rata su profitirali, dobili razne privilegije, oni pojedinci koji su nas gurnuli u rat.

- Bilo je u Jugoslaviji puno nezadovoljnika, pripadnika različitih vojski iz Drugog svjetskog rata, simpatizera itd., koji su teško dolazili i do posla i do svega. Da li je to bila neka snaga koja je čekala... Krajem 80-tih su se počeli dovoditi narativi u pitanje. Ja sam npr. čitao Ćosića i Hemingwaya i imao tu romantičarsku viziju rata, pa te onda nakon toga pukne socijala... Ja nisam na početku vjerovao da će doći do rata u BiH, iako smo gledali Vukovar, smatrao sam da se to ne smije desiti. Pravo iznenađenje mi je bilo. Zatečen sam bio na početku, pucnjava, granate, pa tek onda dolazi '93., tek tad sam saznao šta je rat, neka nova dimenzija rata. Kasnije nakon toga kada vidiš mrtvog neprijatelja, njegovu odjeću itd., kad vidiš da je i on sirotinja kao i ja, odmah ti u glavi slike njegove žene i djece.

- Jedna slika mi je u glavi. Kad smo bili u Bosanskom Novom, Novom Gradu, u spomen domu ima jedan album u kojem su fotografije, prije, u toku i na kraju rata. Prvo idu fotografije ljudi koji su počeli da organizuju odbranu, kao da idu na piknik, na neku zabavu, nasmijani, sređeni, veseli, pa onda idu ljudi u uniformama i na kraju završava sa dvadesetak kovčega. To bi trebala biti slika i paradigma rata kakav je bio, kako je počeo i u šta se pretvorio. Iz toga zaključujete da moramo raditi na tome šta sad napraviti da se to ne ponovi.

Hvala vam na vremenu, energiji i svemu što radite. Imam jedno vojničko pitanje. Vaši oficiri, kako su definisali vaše ratne ciljeve? Za šta ste se vi borili? Kako ste motivisani od strane svojih oficira?

- Ja sam bio na obuci '92./'93., u početku sam bio raspoređen na odbrambenom sektoru koji pokrivaš sa četom. Nemaš u početku ni oružja ni opreme. Kasnije kada stigne oružje, ciljevi se mijenjaju od odstupnih/odbrambenih ka nekim osvajačkim. Kad je grad oslobođen, kad sam znao da više ne može pasti ni jedna granata, više nisam imao ciljeva i motiva, htio sam samo da odmah rat prestane. Bilo je dosta nepovjerenja prema oficirima JNA, tako da je dosta tu bilo stranačke vojske koja je nestručan kadar.

- Slična situacija. Komandir nam je bio lovac iz sela. Nije imao veze sa vezom. Nismo imali stručan kadar. Hipik bio prije rata, sad komandant bataljona. Nikad nije bio na liniji. Mi smo imali interventni bataljon koji je bio zadužen za napade, za pomjeranje linija. Mi smo čuvali svoja sela, to nam je bila motivacija, bili smo u okruženju, npr. po 40 dana nisam bio kući...

- U Hrvatskoj vojsci jedan dio doživljam karikaturalno, svega i svačega ima, u biti stranačka priča. Kako je narastala potreba, tako se i mijenjalo. Neki su odmah dobijali činove, neki postepeno. Ima jedan primjer gdje se jedan od zapovjednika hvalio kako je napao greškom svoje, dogurao je do čina pukovnika. S druge strane, mrzili su JNA. U pješadiji iz JNA nećete naći nikoga da je „uspio“. Bez struke nisu mogli u avijaciji i topništvu. Bilo je časnih ljudi koji nisu ništa našao uradili, a kasnije nikad nisu vrednovani.

Kako vaša djeca komentarišu vaša iskustva, vaše doživljaje?

- Moja su mala. Tek me čekaju ti razgovori. Veterani malo pričaju sa svojom djecom.

- Sa svojom djecom razgovaram kad me pitaju i trudim se da im ogadim rat. Često se šalim pa im kažem ako pukne, tujanj preko granice.

- Stvarno je sa djecom teško. Šta je njima stvarno interesantno? Npr. kad su bili punoljetni pokušavao sam ih natjerati da izađu na izbore, njima je to bilo strano, a meni šokantno da ne žele ništa promjeniti. Ima mnogo vršnjačkog nasilja, mnogo indoktrinacije u navijačkim skupinama, mnogo identifikacija koje ne mogu baš poslužiti ničemu dobrom. Ranije je bilo mnogo više rada, kulture rada, sudjelovalo se ponegdje. Danas ih sistem više na to ne motivira.

Popodne smo nastavili u istom tonu, htjeli smo da se još razmijenimo o tome šta da se radi s tegobnom prošlošću, tko je odgovoran da se time bavi, i koja je uloga historičara u cijelom tom procesu, imaju li je uopšte?

✓ Veliki Barometar

U *velikom barometru* se koristi veći broj izjava (20–40), najmanje onoliko izjava koliko je učesnika u vežbi, možda čak duplo više. Važno je da izjave budu relevantne za grupu i da pokrivaju ključne tačke oko kojih su mišljenja vrlo suprotstavljena. Izjave treba odštampati na pojedinačnim papirima, npr. formata A5, krupnijim slovima, kako bi se jasno čitale. Papire sa izjavama poređati tako da svi mogu da priđu da ih vide, na primer uzduž po podu, ili po većem stolu ako postoji. Svaki učesnik uzima bar jednu izjavu (ili najviše dve, ako je broj izjava dvostruko veći od broja učesnika) i stavlja je u barometar sa suprotstavljenim polovima, *Slažem se* i *Ne slažem se*, vodeći se svojim razumevanjem te izjave. Nakon što su sve izjave postavljene, pozvati učesnike da pogledaju gde se šta nalazi i da sebi zabeleže one izjave sa čijim se položajem ne slažu. Sledi diskusija: Da li bi neko/a promenio/la položaj jedne od izjava u barometru? Zašto? Kako to ostali vide?

Tematizuje se jedna po jedna predložena izjava, tako da se svakoj otvorenoj izjavi posveti bar 15 minuta ili manje ukoliko nema potrebe za dodatnim vremenom.

Dodatna pravila diskusije:

- Samo obrazložimo zašto bismo promenili mesto u barometru nekoj od izjava, ali ne možemo fizički da menjamo mesto izjavi/papiru koji je neko drugi stavio.
- Nije cilj da se kao grupa dogovorimo koja bi pozicija bila idealna za pojedinu izjavu, već da razmenimo mišljenja.
- Naravno, ne mogu se tematizovati sve izjave, već samo jedan broj njih.

Izjave:

- Ne bih se bavio temama koje štete mojoj državi.
- Multiperspektivnost prestaje na pitanju nasilja.
- Žrtve mog naroda me obavezuju da ih istražujem.
- Historičari trebaju biti i društveni aktivisti.
- Zadatak historije kao objektivne nauke je da utvrdi konačnu istinu.
- Sadašnjost određuje ishod povijesnih/historijskih istraživanja.
- Država treba odrediti neupitne historijske činjenice.
- Ne smijemo zaboraviti nasilnu prošlost.
- Nisu sve žrtve iste.
- Neke spomenike treba srušiti.
- Odgovornost svakog historičara je da se suprotstavi zloupotrebi historije.
- Svako treba da se bavi istorijom svoje države i naroda.
- Historijski revizionizam dovodi do fašizacije društva

Otvorene i tematizirane izjave:

Historijski revizionizam dovodi do fašizacije društva.

- Neki historijski revizionizam, jer nije svaki revizionizam zlonamjerman, postoje novi historijski izvori, tumačenja i zato bih promijenio u neki historijski revizionizam.

- Ovdje se javlja problem veliki, šta definišemo kao historijski revizionizam. To je više od negativnog utjecaja, tako da ja koristim revizionizam isključivo kao negativan, a reviziju kao pozitivan pojam.

Nisu sve žrtve iste.

- Ja se slažem s tom izjavom, ne radi se o etničkoj pripadnosti, ali neke žrtve mogu biti i počinioci. Mogu biti zločinci pa kasnije pogubljeni, to nije jednak status kao ono što uobičajeno smatramo pod civilnim žrtvama, npr. odnos između Jasenovca i Bleiburga – žrtve okupacije do 1944. kad su stradali zbog nacije, vjere, porijekla i pobune, dok pod žrtvama komunizma imamo i počinioce. Slične procese vidimo i 1990-ih.

- Odmah sam pomislila na potomke žrtava „pravednih“ ubojstava i odmazde jer su počinili zločine. Sa pozicije žrtve, i gledajući njihove potomke, čak i počiniocima treba dati šansu za život, odmazda nije rješenje. I gledam iz ugla traume koja ostaje u pokoljenjima koja dolaze poslije.

- Žrtva je žrtva, iz bilo kojeg razloga. Treba da razlikujemo šta je žrtva i one koji su dobili kaznu za ono što su uradili. Ako je kažnjen smrću jer je počinio zločine to je kazna, nije žrtva.

- U kontekstu suočavanja s prošlošću svaka je žrtva ista, inače se stvara potreba da se nadmećemo brojevima i zato smatram da se žrtve ne smiju uspoređivati.

- Ovo čujem na 16.4. jer su se na isti dan iste godine desila dva zločina, u Trusini i u Ahmićima. Ima tu razlike u broju i drugih razlika, i onda se to stradanje relativizira jer su u Trusini ubijeni i neki vojnici, u Ahmićima nisu, tamo u sklopu „udruženog zločinačkog pothvata“, a ovdje je „obični“ ratni zločin. Ne želi se istražiti kontekst već poručiti da „oni nisu žrtve“. To se dešava kad empatija počne da prelazi etničke linije, onda se tvrdi da se žrtve ne mogu porediti. Svaki zločin ima svoje okolnosti. Jasenovac i Bleiburg nisu isto, ali za neku ženu koja je ubijena kod Bleiburga nema puno razlike.

- Naša empatija proradi kad se pozivamo na djecu, iako bol jeste ista jer tih ljudi više nema, ali kontekst djeluje na hijerarhiju žrtava, nije isto ako je neko žena, dijete, vojnik.

- Ja bih na sredinu stavio ovu tvrdnju, okolnosti pod kojima ljudi dožive patnju nisu jednake. S druge strane, to što je neko žrtva ne znači da mu je to identitetska odrednica, a kod nas prevladava ta kvalifikacija. Moguće je da dve uloge (počinilac-žrtva) budu u jednoj osobi.

- Neki veterani nisu htjeli da idu na spomenik vojnicima, i kroz to sam shvatila koliko je njegova empatija prema žrtvi velika.

- Pavle Đurišić je odgovoran za smrt 8000 muslimana, a skončao je u Jasenovcu. Da li bi njemu položili cvijeće? Ili Luburić – razbili su mu glavu čekićem. A kako je protupravno ubijen, postao je žrtva. Pitanje je kome su sve žrtve iste ili nisu iste. Društvo se očituje prema žrtvama time što podiže memorijale – ako na spomenik staviš zločince ne odaješ poštovanje žrtvi, nego relativiziraš zločin.

- Ne usuđujem se bilo koga da osudim, ako depersonalizujem bilo koga. Danas je Đoko rekao da ide i na civilne i na vojne spomenike, i kad uzmemo u obzir prisilne mobilizacije i one koji su podlegli propagandi, i oni su isto žrtve.

- Ne osećam istu empatiju prema svima, deca, mladi, stari ljudi, ali mi je bitno da znam zbog koje politike su ljudi stradali, lakše odlučim da li ću da spustim cvet ili slično.

- Ako je neko ubijen ako je podlegao ideologiji, on je žrtva, za razliku od onih koji ideologiju proizvode.

Neke spomenike treba srušiti.

- Više bih prema 'slažem se' jer spomenička je kultura pogodna stvaranju raznoraznih narativa, više je takvih spomenika nego spomenika miru. Čak su neki i ovi diskutabilni poput onog u Srebrenici. Dosta je spomenika izgrađeno oko vjerskih objekata.

- Spomenik u Novom Sadu je perfidno osmišljen da instrumentalizira žrtve u korist zločinaca čija imena tamo također stoje.

- Ne mislimo svi isto kad kažemo spomenici, mislim o tome sve vreme, neke bi trebalo srušiti, npr. da je neko izgradio spomenik Paveliću, trebalo bi ga srušiti. Mislim da su spomenici tu da reflektiraju društvene vrednosti.

- Neke bi rado srušila, ali sam svesna da je to potencijalno veća šteta jer bi onda to bilo nekome prilika da ponovno zauzima poziciju žrtve, npr. Draža Mihailović kojeg nosaju iz mesta u mesto. Nikako da levi sruše spomenik desnim. Ali ako se ima prilika, treba da se interveniše, kao javna opomena da postoji problem s nekim spomenikom.

- Ne treba rušiti, već treba da se radi na društvu i da svi budu svjesni, da ti spomenici budu primjer da su napravljeni na revizionističkim postavkama.

- Neki su stvarno opasni, mogu da pozivaju na nasilje, i treba ukazati na to da su pogubni. Kad se konzervira neka intervencija (npr. Šušnjar) to je onda prava lekcija o tome na šta smo spremni.

- Neki su odvratni i opasni, ali ako ih posjećujemo da vidimo šta ne valja i zašto, može biti vrlo edukativno, otvaraju teme. A opet, neko se neće vratiti u neki grad jer se i zbog ovakvih stvari osjeća nesigurno.

- U Zagrebu na spomeniku podignutom hrvatskim vojnicima u Prvom svjetskom ratu stoji *disclaimer* koji upozorava da su tu i drugi vojnici, ne samo hrvatski. Orban je podigao spomenik koji anulira mađarsku odgovornost u progonu Jevreja, i kraj toga stoji da je spomenik revizionistički i da ne govori istinu. Također, Memento park u Budimpešti – uzeli su spomenike iz komunističkog doba i postavili ih u ovaj park i naplaćuju ulaznice.

- Postalo mi je bitnije da neke ljude koji su naklonjeni tim spomenicima potaknem da razmišljaju o tome.

- Ljudi ne razmišljaju puno o spomenicima i nekad to treba poravnati bagerom, neke koji veličaju totalitarne režime i pozivaju na nasilje treba srušiti.

- Ako ćemo stalno rušiti, čemu sve, koja je poanta? Treba ograničiti novu količinu i postavku spomenika.

- Kad se već nešto podigne, treba vam sto puta veća snaga da to maknete i pravi momenat da pokušamo da reagiramo je prije nego se podigne. Npr. ploču na Vijećnici u Sarajevu je sad jako teško maknuti iako bi trebalo. Kad je bila ideja da se na ulazu u Sarajevo podigne spomenik-tenk, čak je otpor bio i slab, ali svedjedno spomenik nije podignut.

- Partizanski spomenici se ne mogu usporediti s ovima ili četničkim spomenicima koji su podizani 2000-ih.

- Spomenici kao medij komunikacije su *overrated*, ako pričamo o spomenicima Mihailoviću, a s druge strane imamo seriju na televiziji o njemu, pa nikome ništa. Ili serija o Nemanjićima. Ne bi trebalo da se samo fokusiramo na spomenike, današnja kultura odradi mnogo više stvari.

- Moja je država dizala spomenike na svakom ćošku. 20 istih spomenika u 20 gradova. Onaj užas u Skopju mi smeta. Ali grda je slika da ih srušimo ako su važni za prošlost, kao na primjer na Trokutu.

- Nemam odnos prema spomenicima, ovo što smo obilazili logore i mjesta stradanja imam razumijevanja zašto treba sačuvati ta mjesta. Šokirala sam se kad postoji samo jedna kocka koja je posvećena logoru, ništa od toga nije sačuvano. Ima puno prostora za manipulaciju, a potomci žrtava ih čak ni ne posjećuju, zašto ih podižemo?

- Hrastova glavica – koliko je važno da ljudi koji imaju osjećaj za to, da ih ne prepuštaju lako, jer će žrtve neko iskoristiti u druge svrhe. S druge strane, folksdojčeri nisu svi isti, kao ni oni na Bleiburgu, želimo li to desnici prepustiti?

Zadatak historije kao objektivne nauke je da utvrdi konačnu istinu.

- Nema konačne istine, jeste nauka pokušava da priđe istini, ali termini su to opasni, treba da mislimo i o tome.

- Objektivna nauka – zadatak jeste da djeluje objektivno, ali istoričar polazi od određene pozicije, zadatak nauke je da uvijek propituje.

- Mnogi bi historičari bili objektivni, a koliko su proradili sebe, jesu li svjesni svog naslijeđa pri „objektivnom“ istraživanju istine?

- Ako ne postoji objektivna istina, onda imamo onoga na Kozari.

- Naučili su me da postoje činjenice, a da je sve ostalo interpretacija.

- Naučnik mora biti zdrav. Ako ima traumatično iskustvo, on će nastojati to pokazati. Zato je važno da se učimo kritički razmišljati, posebno npr. prema nacionalnim historijama, kritičko razmišljanje je preventiva slijepom slijedenju.

- Postoje metode i činjenice, nacrtajte točke i crte, ako se odmaknete vidjet ćete rešetku, šta je to istina? Nauka nečemu služi, tako i povijest, da utvrdimo nešto da nečemu služi. Od ove tvrdnje se samo pitam, i što onda? Uvijek je stvar pričanja, možda imam osobu ispred sebe čija priča odudara od „historijski utvrđene istine“, jel' onda njoj to služi?

- Postoji razlika između povijesti (događaj) i historiografije (prepričavanje tog događaja). Čak ni mi ovdje ne vidimo ovaj skup isto. Mi nikad nećemo moći prenijeti sveukupnost jednog događaja u historiografiju.

- Kod nas ne postoji ta razlika.

- Termin konačne istine – u fenomenologiji je istinito ono što doživljavamo kao istinito, i to teško može da se obradi u naučnom aparatu. A zanemarivanje ličnih priča može biti opasno. A opet treba da postoji neki zajednički imenitelj, temelj oko nekih događaja.

Što je to što mi možemo? Što bismo voljeli vidjeti kao oblik suradnje prisutnih aktera, ali i drugih zainteresiranih? Imamo li neku ideju, želju, motiv?

✓ Pogled unaprijed

Učesnicima su podijeljeni samoljepljivi papirići da, nakon kraćeg razmišljanja, zapišu što su zamislili, a potom su pozvani da pročitaju svoje prijedloge:

- Zajednička saradnja sa drugim organizacijama i pojedincima koji se bave suočavanjem s prošlošću; izrada nastavnih materijala

- Nastavak, oblikovanje programa, preporuke, kritika
- Kontakt, od prilike do prilike, da ostanemo uvezani
- Organizovanje razgovora sa veteranima iz Crne Gore
- Emisija ili podcast

- Улога медија у изградњи мира
- Школа – Место индоктринације

- Razgovor s okolinom, deljenje informacija preporuke; postati lideri mišljenja (Festingerova teorija kognitivne distance)

- Voljela bih da sudjelujemo u zajedničkoj komemoraciji s veteranima

- Studijski put u Hrvatskoj (Petrova Gora, Glina, Pakrac, Kusunje, Španovica)

- Moja politička organizacija tj. Povjereništvo mladih NiP BiH stoji na raspolaganju za saradnju; možda neki video sa mladima koji podstiče na kulturu sjećanja, ali i suživot

- Organizovanje neformalnog udruženja historičara koji bi se, na ove i slične načine usmjerio na izgradnju održivog mira (časopis, fejsbuk stranica, mještovite posjete...)

- Preporučiti kolegama neki novi studijski put

- Da prođu CNA osnovni trening

- Kultura sjećanja na Prvi svjetski rat i utjecaj na Drugi svjetski rat

- Različiti vidovi saradnje sa istorijskim grupama, udruženjima, festivalima... (History fest; Protiv revizionizma)

- Studijski put Kosovo, Bleiburg, Goli Otok

- Prezentacija Documenta istraživanja o ljudskim gubicima

- Zajednički odlazak na komemoraciju „4 silosa“

- Zajednička akcija (protest, radionica, čišćenje groblja), bilo što što možemo uraditi, a ne radi naša zajednica

- Kreiranje alumni mreže, okupljanje individualaca koji su voljni raditi (akcija, istraživanje...)

- Distribucija određenih sadržaja u različitim mjestima sa temama kojima se bavi CNA

- Zajednička komunikacija u kontekstu određenih događaja – izlazak u javnost s time – inicijativa

- Saradnja sa Književnom Zadrugom

- Saradnja sa psiholozima koji se bave ratnom traumom

- Organizovanje sličnih studijskih poseta, ali sa naglaskom na samorefleksiju i uticaja koji su ratna dešavanja imala na učesnike

- Актери: Политичари млади, Историчари млади; Дogaђаји: Стваранје заједничке историје и стваранје заједничке идеје о миру

- Seminar o antiratnom pokretu 90-ih godina uz učešće intelektualaca i mirovnih aktivista – svjedoka i savremenika iz ex-yu država

- Napraviti izložbu o spomenicima koje smo vidjeli i predstaviti naše viđenje i tu izložbu predstaviti javnosti u lokalnoj zajednici

- Supruga veterana uključiti u ovakve i slične aktivnosti

- Žene borci, iskustvo rata

- Kako književnici vide spomenik

✓ Završne impresije

- Hvala na organizaciji. Uvjerio sam da se možemo zdravo družiti, kao ljudi. Nije pošteno što neka mjesta stradanja nisu obilježena. Nisam se nadao da ću da vidim sve što sam vidio. Treba to medijski da se eksponira.

- Hvala svima. Bilo mi je teško, potresno, kompleksno mi je neko unutrašnje osjećanje, ali sva ova priča mi budi mržnju spram rata i to je jedina mržnja koja bi trebala postojati. Voljela bih kad bi osnovci mogli proći ovakav put.

- Bilo mi je odlično, očekivala sam manje, puno mi je emocija, osjećam neki teret. Ova grupa mi daje nadu da nije sve na meni, već da imaju i drugi koji će uraditi svoj dio posla. Razmišljala sam o tome da li su spomenici kao neka vrsta idola koji hrane mržnju. Grupa je odlično funkcionirala, imala sam priliku da se čujem i da me čuju.

- Hvala na ovakvom pristupu, time ste mi dosta olakšali. Svaki dan je bio informirajući, trebat će mi neko vrijeme da sve ovo procesuiram.

- Hvala što ste mi omogućili da vidim sve ove spomenike, sugestija je da nas kroz Sanski Most vodi neki lokalac, da vidimo neki stvarni lokalni narativ.

- Prvi put sam učestvovao u ovakvom nečemu, mislio sam da mi dani neće ovako brzo prolaziti, nadam se da ćemo ostati u kontaktu.

- Jako je dobro koncipirano što se tiče dužine iako je na momente dosta naporno. Korisno je, kad poredim sa nekim seminarima gdje svi imaju svoje izlaganje, ovako je bolje. Različiti ratovi, žrtve, počinioci, svakako bih ponovio nešto slično.

- Nemam šta da kritikujem, ovaj kraj je super za studentski put, toliko je različit. Povezivanje akademije i aktivista mi je super, malo je to počelo prije 2-3 godine, ali mislim da sa svojim resursima CNA ima prednost za ovako nešto.

- Bila sam jako uzbuđena kad sam vidjela poziv, ali sam bila i malo zabrinuta jer je poziv bio fokusiran na historičare. Bilo mi je pitanje da li ću ja biti neka vrsta uljeza, ali meni je suočavanje s prošlošću interdisciplinarno područje. Možda sam zato nekad stvari sa društvenog nivoa vukla na lični i bilo mi je drago da ljudi to razumiju.

- Program i realizacija, svi elementi sve super, 90 posto je uredno. Falilo mi je da možemo reći nešto što znamo, na primjer da ono što ja baš dobro znam da podijelim sa svima. Falilo mi je i to što kao grupa nismo mislili jedni na druge, tipa ono vrištanje i smijeh u autobusu.

- Impresionirali su me ljudi koji rade u institucijama, a uplašilo koliko su frustrirani nedostatkom strategija. Jedan od ciljeva mi je bio i da se međusobno povežemo i to se i desilo.

- Bilo je jako poučno, samo pohvale.

- Hvala svima na povjerenju što ste došli, teško je dobiti ljude za ovakve edukacije. Mi smo put pripremali prije dvije godine, pa mi je bilo frka kako će ispasti sad nakon dvije godine, nakon pandemije i čekanja. Muče me dvije stvari. Đorđe je rekao, ovaj put morate učiniti stalnom aktivnošću. E sad, strah me je imati istu aktivnost, strah me je tog ponavljanja, a opet me muči i to što je ljudima ovakav put privlačan jer je kombinacija Drugog svjetskog rata koji je bar malo privlačan ljudima koji se bave prošlošću i ovog zadnjeg rata koji nije toliko. Mladima je zadnjeg rata preko glave, a on je meni primaran, jer on može da generira neki novi. Bilo mi je teško da vas požurujem, ali bili smo knap sa vremenom, žao mi je.

- Bilo mi je važno što smo mogli da iskomuniciramo stvari koje smo vidjeli. Ja vam se stavljam na raspolaganje.

- Kad sam bila u posjeti logorima u Austriji bilo mi je pitanje zašto kod nas nema ovakvih posjeta, ovakvih programa. Ovakvi događaji osvještavaju kolektivno nesvjesno. Trebalo bi ovo nastaviti, iako mi je lično nedostajalo da idemo dublje. Ja nemam iskustvo rata, direktno, i onda sam se pitala zašto mene ovo interesuje. Ali onda imate to porodično iskustvo. I nije mi nekako da samo ratovi 1990-ih mogu generisati novi rat, nekako se to kroz porodice prenosi i od ranije.

- Hvala CNA, hvala domaćinima Bosancima, ako budete išli na Kosovo molim vas da uključite i Makedoniju jer smo i mi imali rat 2001. Malo mi je problem bio jezik i neko smijanje, ali eto...

- Ponosan sam što sam dio ovog pilot projekta, nadam se da će ovo zaživjeti. Voljela bih da program obuhvati širu zajednicu, novinare, umjetnike...

- Hvala timu što mi je omogućio da budem učesnica. Vidjela sam većinu ovih mjesta i ranije, ali mi je bilo drukčije sa ovom grupom. Nedostajalo mi je malo radioničarskog rada. Hvala historičarima ovdje, pomogli ste mi da razbijem neke predrasude prema toj struci.

- Mir brate mir.

- Hvala timu za logistiku, od članova tima sam čuo super stvari i podsjetio se kakva je privilegija raditi u ovakvom timu. Hvala vam svima ostalima na povjerenju i otvorenom srcu. Bilo je puno slušanja, a nismo se pokušali ubijediti ko je pravu. Bilo je dosta preispitivanja i to je super stvar. Aktuelna kultura sjećanja pokušava dati smisao našim gubicima u ratu, a moj polazni osnov je da je ljudski život nenadoknativ. To su dva svijeta različita i volio bih da između njih nađemo most. Bijele ruže samo dijelili na prva dva treninga i sad kad smo tokom obilaska ovih mjesta polagali bijele ruže to me podsjetilo na to, na taj nenasilni pokret otpora u Njemačkoj. Volio bih da znamo jedni za druge, da smo tu negdje i u budućnosti.

✓ Preporuke učesnica i učesnika - film, knjige, website

Knjiga „Stanje poricanja“, S. Cohen
Knjiga „Plata za krivicu“, Ian Buruma
Knjiga „Kako upokojiti vampira“ – B. Pekić
website „rat u srbiji“,
website „yuhistorija“,
onms.nenasilje.org
kulturasjecanja.org
H. Dubil: Niko nije oslobođen istorije
Film: „Lijepo selo“, „Pretty village“
Film: „Slučajevi zla – Vlasenica“
Publikacija: „Rat u Srbiji (1991-2011): Jeste se desilo“ (autor YIHR)
icty.org
ZNACI.NET ORG – WWII
Film: „Idi i gledaj (1985)“
Film: „Ustav Republike Hrvatske“
Film: Posljednji Srbin u Hrvatskoj
Knjiga: Max Bergholz „Nasilje kao generativna sila“
osobnasjecanja.hr
The Wire, Tiha Gudac, 2021.
knjizevnazadruga.com
Mark Thompson: „Kovanje rata“
Spomenikdatabase.org
Film: „Gori vatra“, Pjer Žalica
Filmovi: „Muškarci ne plaču“ i „Zaveštanje“
Knjiga: „Obični ljudi – dobrovoljni dželati“
Film: „Kuda idemo“, rediteljica Nadima Lahaki
Bibliografija: „Religion and peacebuilding“, Ernada Avdibegović
Site: „Centar za napredne studije“

Utisci nekih od
učesnica/ka

Ljudska iznad nacionalne solidarnosti

Marija Ilić

Trenunto dominantna kultura sećanja kad je u pitanju prošli vek Balkana za posledicu ima ponovno proživljavanje prošlosti. Umesto na istoriji i činjenicama ova kultura sećanja se bazira na narativima, koji su različitim obalama reka i sami različiti. Stalna rasprava oko osnovnih istorijskih podataka (odgovori na pitanja šta, ko, gde, kada, kako i zašto) zahteva od svakog pojedinca da se strastveno uključi i tako se, umesto u naučnim krugovima, ova rasprava prelila na širu javnost. O Drugom svetskom ratu i ratu devedesetih svi imaju mišljenje i stav koji je uglavnom obojen nacionalističkim osećanjima. Tako od pripadnika različitih etničkih grupa, čujemo različite interpretacije, ali i upoređivanjem tih interpretacija može se naći šablon: naglašavanje delova koji su pogodni za sliku koju želimo da imamo o etničkoj grupi za koju vezujemo sopstveni identitet i potiskivanje, zanemarivanje ili potpuno nepriznavanje celokupne uloge. Takva (ne)kultura sećanja stvara dalji razdor i podele. Ako bismo prošlosti pristupili konstruktivno i otvoreno, spremni da je sagledamo objektivno i da nacionalnu solidarnost zamenimo ljudskom stvorili bismo kulturu sećanja koja bi mogla da ima preventivnu ulogu.

Studijski put „Sadašnjost naše prošlosti“ na kom sam bila učesnica ove jeseni bila je prilika da uvidim primere dobrog i lošeg pamćenja. Nacionalistički narativi koji su bili izaženi devedesetih su i sada aktuelni. Oni donose generalizacija zločinaca „druge strane“ što kao nasleđe ostavlja ogorčenost i produbljuje mržnju. Takva atmosfera ne indicira mir, već stalnu strepnju, strah, osećaj ugroženosti...

Revizionistički pristup istoriji na način koji je idealan da se sačiva neupitnost sopstvenog bezgrešnog delovanja, daje nam za pravo da se svetimo i time ne činimo zločine već isterujemo pravdu. Tako u Sanskom Mostu u Memorijalnom kompleksu Šušnjar koji je nastao u sećanje žrtvama fašizma sredinom 20. veka, imamo primere nasilnog uklanjanja bošnjačkih imena tokom rata u Bosni i Hercegovini. Ovo je za mene primer materijalne reintepetacije istorije.

Ovakav obrazac, ali daleko strašniji pamti jama Hrastova glavica, gde je na spomeniku objašnjeno:

Nad ovom jamom su 6. augusta 1992 godine
pripadnici srpske vojske i policije ubili 124
zatočenika iz prijedorskih logora smrti
Keraterm i Omarska.

Ubijali su ih po trojicu svezane žicom i bacili
u ponor dubok preko 20 metara.

Skeletni ostaci su pronađeni 1998 godine
kada su izvađene i kosti dvojice Sanjana
ubijenih u Drugom svjetskom ratu.

Spomen obilježje podižemo na 20. godišnjicu
zločina u nadi da nikada više u ovu jamu
neće bacati nevine ljude.

Upravo pri povratku iz posete jame, imali smo priliku da vidimo da se osveta nikad ne zaustavlja - na mestu porušene šarene džamije Došci-Gornji Kamengrad nalazi se spomenik s tekстом:

Sagrađena god. 1966
a srušena 27.03.1993. u 19.15h
od strane komšija Srba
Ovaj ostatak minareta
neka služi budućim pokoljenjima
kao vječna pouka.

Poslednjeg dana imali smo razgovor sa ratnim veteranima: Srbin, Hrvat i Bošnjak, pripadnici tri različite vojske, su sedeli ispred nas (i mi svi različiti). Neki od nas nisu bili ni rođeni kad je rat trajao, neki su učestvovali, neki protestovali... Ali smo svi bili svesni koliko je taj rat i nakon završetka doneo nemir između nas.

Odsustvo rata nije mir, a jedini put za mir je istina.

Etnocentričnost politika pamćenja

Dimitrije Matic

Sećanja na Drugi svetski rat i na ratove 1990-ih zaista su mnogostruka – od ličnih, porodičnih, zavičajnih/lokalnih pa sve do nacionalnih i državnih. Takođe, proteklih decenija objavljivane su brojne studije o načinu formiranja individualnih i kolektivnih sećanja, njihovoj (zlo)upotrebi i povezanosti sa politikom, istorijom i identitetom. Mišljenje o tome kako treba da izgleda kultura sećanja i kakvu ulogu ona mora imati u društvu nudili su mnogi – aktivisti, naučnici, umetnici, političari. Međutim, čini se da je svaki odgovor na tu temu donosio sa sobom još više pitanja i sumnji, među kojima su svakako najvažniji – kako negovati „poželjni“ vid sećanja i kako ga učiniti trajnijim i prihvatljivim?

Retki su prostori gde se toliko dimenzija sećanja prepliće kao na prostoru Bosanske krajine. Uspomene na ratove iz 1940-ih i iz 1990-ih godina i dalje su žive u sećanjima savremenika ratnih dešavanja, kao i njihovih potomaka. One su posebno snažne kada je u pitanju odražavanje etničke distance, te se prema pripadnicima druge nacije održava nepoverenje najčešće putem upozoravanja na to šta su „oni“ činili „nama“, te da bi slične zločine ponovili opet, samo da im se ukaže prilika. Dominantni obrasci kolektivnog pamćenja, čiji su glavni nosioci političke elite, na takav način se prenose na lokalni nivo i time pridaju najveću važnost upravo onim sećanjima na masovno međuetničko nasilje, dok se druge vrste sećanja (primeri međunacionalne saradnje, kao i nasilje „nas“ prema „njima“) time svesno marginalizuju. U tom duhu je u Republici Srpskoj i Federaciji BiH izgrađen veliki broj spomenika i memorijala koji se tiču rata 1992-1995, što se može primetiti i po tome kako izgleda centar grada u Prijedoru i Sanskom Mostu. Centralni deo spomeničke kulture obiluje ratničkom simbolikom, gde dominiraju spomenici vojnicima koji su učestvovali u ratu (na jednoj strani „Otađbinsko-odbrambeni rat“ a na drugoj „Odbrambeno-oslobodilački“), dok je proces „odabira“ žrtava kojima se odaje počast dosta selektivan. Ukoliko su civilne žrtve stradale zbog svoje etničke pripadnosti, i to upravo od strane onih snaga čiji je spomenik istaknut u centru naselja, onda to podrazumeva da sećanju na te osobe neće biti mesta u toj sredini.

Iako međuetničke odnose najviše opterećuju dešavanja iz nedavnih ratova, iskustva iz vremena II svetskog rata ne gube na značaju ni kod lokalnog stanovništva ni kod najviših državnih i entitetskih elita. To je najuočljivije kada se pređe preko Une i Save i stupi na teritoriju Hrvatske, te se na prostoru Jasenovca i okoline susreću dve važne dimenzije sećanja – vremenska i prostorna. Vremenska bi se odnosila na koegzistiranje politika pamćenja iz različitih epoha na jednom mestu, ali u tim prilikama poruke koje su nosila obeležja iz vremena SFRJ postaju smetnja novim zvaničnim vrednostima, te se stari spomenici najčešće miniraju (Trokut kod Novske) ili sistematski zanemaruju i prepuštaju propadanju (Šušnjar kod Sanskog Mosta). Prostorna dimenzija je specifičnost nekadašnjeg koncentracionog logora Jasenovac, gde se danas susreću čak četiri nosioca (agenata) sećanja: spomen-područja Jasenovac i Donja Gradina, manastir Jasenovac i opština Stara Gradiška, a svaki od njih ima poseban odnos prema prošlosti i način na koji je predstavlja.

Šire područje Bosanske krajine i Posavine zaista je jedinstven primer za posmatranje kreiranja postjugoslovenskih politika memorijalizacije i svih lutanja koja uz taj proces idu. Dva različita rata predmet su interesovanja različitih agenata sećanja u koje spadaju države, entiteti, verske zajednice, udruženja žrtava i veterana i mnoge nevladine organizacije. Svako od njih nudi sopstvenu viziju prošlosti, ali ona viđenja prošlih zbivanja koja neguju države i entiteti imaju poseban značaj. Takve politike pamćenja ostaju etnocentrične i putem spomenika šalju dvojaku poruku – istovremeno

evociraju sve užase međunacionalnog rata i ideološki pripremaju teren za eventualni naredni rat (poruke „da se više nikad ne ponovi“ se često tumače kao „isto nas istrebljenje čeka ako u budućnosti ne budemo spremni da prvi udarimo“). Bez suštinske promene dominantnih nacionalističkih sistema i stvarnog napora ka smanjenju međunacionalnog nepoverenja neće biti uslova za to da se rat istinski prepusti prošlosti.

Kolektivno sećanje van nacionalnih okvira

Miloš Tirnarić

Kultura sećanja zauzima veoma važno mesto u postjugoslovenskim društvima, naročito kada je u pitanju kolektivno sećanje na Drugi svetski rat i ratove devedesetih. Iz tog razloga političke elite u državama nastalim raspadom socijalističke Jugoslavije navedene konflikte (zlo)upotrebljavaju i instrumentalizuju u svrhu kreiranja psihološkog osećaja ugroženosti od strane „neprijateljskog drugog“ i podsticanja etničkih nacionalizama, dominantne ideologije društava u bivšim jugoslovenskim republikama.

Studijski put Sadašnjost naše prošlosti u organizaciji Centra za nenasilnu akciju (CNA) za mladog istoričara poput mene predstavljao je retku priliku da se posete mesta stradanja i njihove memorijalizacije tokom Drugog svetskog rata i Ratova 90-ih na području hrvatske Posavine i Bosanske Krajine. Nesporno je da ona imaju veliku ulogu u formiranju kolektivnog sećanja (Jasenovac, Donja Gradina, Kozara). Kao što sam imao priliku da se uverim, problematične su interpretacije stradanja na tim lokacijama, kao i obeležja njihove memorijalizacije, gde u nekim slučajevima ona služe kao političko sredstvo ne za pomirenje naroda, već za dalje zaoštavanje odnosa (primeri spomenika u Sanskom Mostu i memorijali HOS-u). Takođe, memorijalizaciju prati i uveličavanje broja žrtava (cifra od 700.000 Srba stradalih u Jasenovcu), koji se i dalje održava u javnom diskursu kao mit, iako su historiografija i relevantne institucije naučnom metodologijom opovrgle i dekonstruisale takve teze. Na taj način se teži dehumanizaciji žrtava, dok se odgovornost za zločine prebacuje na „neprijateljskog drugog“, što je još jedan dokaz u prilog tvrdnji da su Ratovi 90-ih još uvek „mentalno prisutni“ u svakodnevnom životu postjugoslovenskih društava. Takođe, poseban problem predstavlja činjenica da su pojedina mesta stradanja apsolutno nepropisno i neadekvatno obeležena, odnosno da se nalaze u zapuštenom stanju, te da su i na taj način svesno prepuštena propadanju i zaboravu. U to nas uveravaju spomen-područja Stara Gradiška i Donja Gradina, memorijal Šušnjar kod Sanskog mosta, ali i logori uspostavljeni u široj okolini Prijedora tokom ratnih dešavanja 90-ih godina (Keraterm, Sanakeram). Posebno stresno je bilo slušati svedočenja savremenika, žrtava i ratnih veterana, čija su sećanja evocirala posebnu dimenziju stradanja u Ratovima devedesetih (razgovori sa Nusretom Sivac i tri ratna veterana, pripadnika zaraćenih strana u Ratu u Bosni i Hercegovini).

Obilazak mesta memorijalizacije na navedenom području predstavljalo je dragoceno i vredno iskustvo za jednog mladog istraživača, ali i priliku za formiranje ličnog doživljaja kada je u pitanju sećanje na stradanje u periodu 1941-1945. i 1991-1995. Stoga, mora se podvući sledeće. U atmosferi u kojoj su društva sklona samoviktimizaciji, odnosno gde sama sebi dodeljuju ulogu žrtve, a niko ne želi da prihvati odgovornost za stradanja, konstruktivno suočavanje sa prošlošću je gotovo nemoguće. Ipak, ohrabruje činjenica da je studijski put pružio priliku mladim ljudima iz regiona da se uvere u stanje kulture sećanja kako bi nakon njega, svako na svoj način, u različitim sredinama, mogao da pruži svoj doprinos suočavanju sa prošlošću. Adekvatna kultura sećanja podrazumeva da se kolektivno sećanje mora negovati izvan nacionalnih okvira, kako bi se osetljiva pitanja iz prošlosti koristila kao instrument ne za dodatno raspirivanje nacionalističkih tenzija, već za pomirenje konfliktnih društava na našem prostoru.

